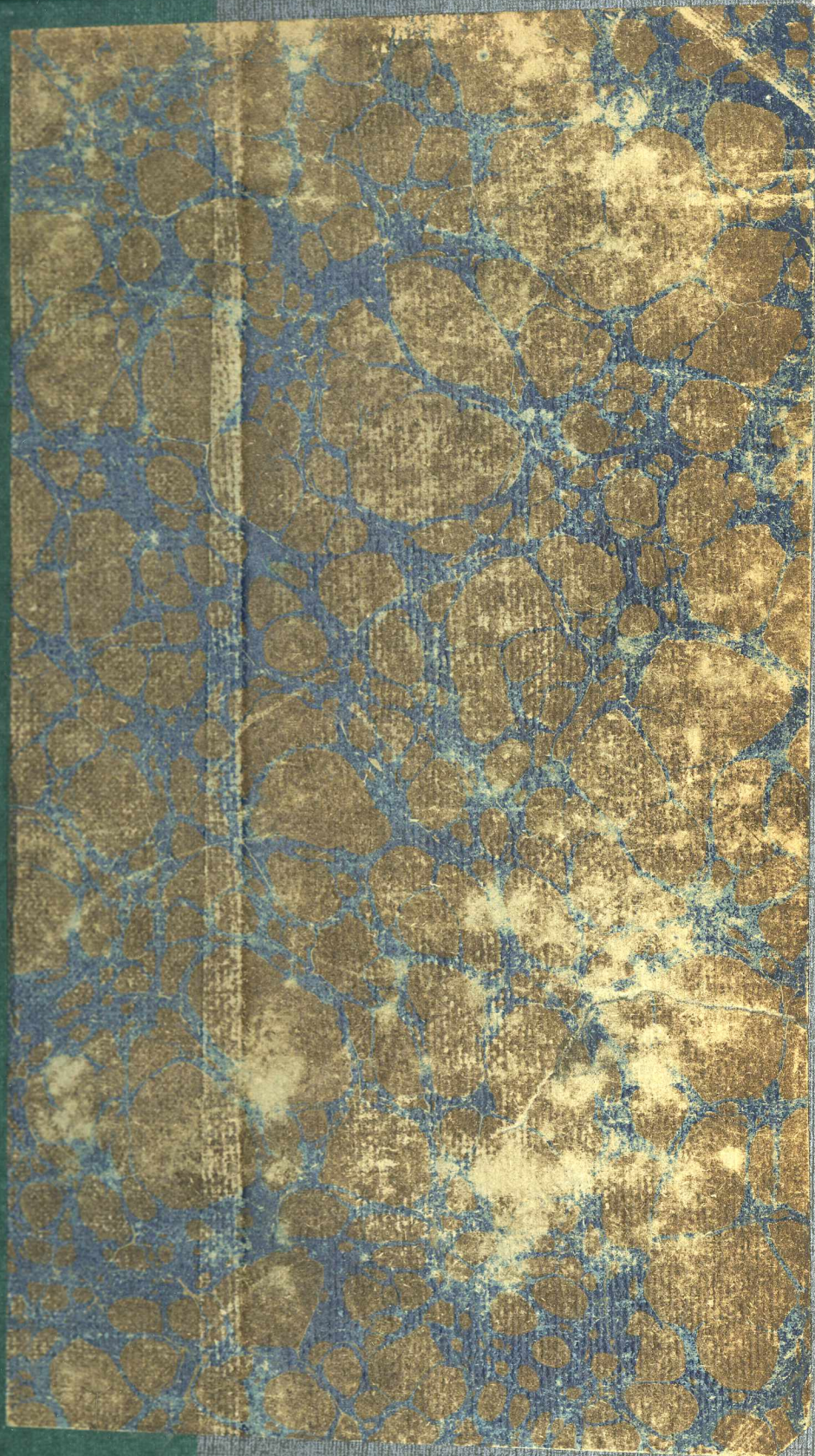

Politikai
röpiratok

123.

123
1074

GLADSTONE

ÉS

A KELETI VÁLSÁG

TANULMÁNY AZ ANGOL KÜLPOLITIKA VÁLTOZÁSÁNAK OKAIRÓL

IRTA

BEKSICS GUSZTÁV

8.

«Un Anglais qui aurait quitté l'Angleterre il y a une trentaine d'années et qui la reverrait aujourd'hui aurait peine, je crois, à y reconnaître l'atmosphère de son pays natal.»

J. MILSAND

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1880

Ára 60 kr.

GLADSTONE

ÉS

A KELETI VÁLSÁG

TANULMÁNY AZ ANGOL KÜLPOLITIKA VÁLTOZÁSÁNAK OKAIRÓL

IRTA

BEKSICS GUSZTÁV

«Un Anglais qui aurait quitté l'Angleterre il y a une trentaine d'années et qui la reverrait aujourd'hui aurait peine, je crois, à y reconnaître l'atmosphère de son pays natal.»

J. MILSAND

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVVYOMDA

1880

GEORGETOWN

A. J. KELLEY VALUERS

DR. BALLACHGEZA

I.

(Az író célja. — A versenytársak. — Lear király. — Gladstone jellemének és politikai multjának ellentétei. — Liberalismusa politikai, gazdasági agrarius és vallási kérdésekben.)

A conservatív állambölcsesség szilárd dogmája, hogy a keleti kérdés külsőleg változó, de lényegében változatlan, állandó függő kérdése marad Európának. Mindazon kísérletek, melyek e kérdés erőszakos vagy békés megoldása céljából történtek, igazolni látszanak e conservatív felfogást. Hasztalan kísérlették meg három egymásután következő nagy háborúban a czárok szétrombolni a török birodalmat, leigázni a Balkán-félszigetet; hasztalan kísérlették meg I. Sándor és Miklós, hogy Angliával megegyezve, diplomatai uton felosztsák Törökországot, mint felosztotta Ausztria, Porosz- és Oroszország Lengyelországot. Hasztalanok voltak azon reformtörekvések, melyek segítségével Canning óta Palmerstonon, Russellen, Disraelin, Gladstoneon, Metternichen, Schwarzenbergen, Beuston, Andrássyn át minden kiváló angol, osztrák és magyar államférfiu ki akarta békíteni a török birodalom belső ellentéteit, s így megszilárdítva Törökországot, eleve utját vágni Oroszország terveinek.

Egyik kísérlet sem sikerült. Oroszország hódító, valamint felosztó terveit megghiúsította Anglia és Ausztria féltékenysége. A török birodalom regenerálását célzó törekvések hajótörést szenvedtek az ottoman

állam teljes szétszűllöttségén és a török fajnak a nyugati civilisációra való képtelenségén.

Ha a nyugati hatalmaknak sikerülne Törökország haldoklását tovább nyujtani, s mesterséges módon megátolni annak természetes feloszlási proceduráját, a conservativ politikai dogma diadalmaskodnék. A status quo fenmaradna. Orosz-keleti actiók, forrongások, reformkísérletek, diplomatiái kuruzslások, fenyegető jegyzékek, a végső esetben európai szövethezetek válakoznának; de a keleti kérdés lényegében változatlan maradna. Oroszország iparkodnék megdönteni, a nyugati hatalmak iparkodnának fentartani a török birodalmat.

A legutóbbi események azonban kétségessé tették a muzulmán államnak a Balkán-félszigeten való tartatóságát. Azok az ellenható erők, melyek eddig mozgásban tartották a török birodalmat, egy ideig még tehetik kötelességüket. Sőt az osztrák-magyar külügyi politikának természetes feladata, hogy Törökország életét a lehetőség legvégső határáig nyujtsa.

De a török birodalom fenmaradásában való hit, s ezzel a conservativ keleti politika alápja megingott.

Törökország összeroskadásával, mint oly ténynyel kell számolnunk, melynek bekövetkeztét elnapolni igen, de végleg megakadályozni aligha lehet. Ausztria-Magyarországnak tehát, míg egyrészt conservativ politikát követve, tovább folytatja a galvanizálás munkáját, számolnia kell másrészt azon közel kilátásban levő eseménynyel, hogy a muzulman cadaver minden villamfolyam daczára összeesik. Számolnia kell az európai politikában történt változásokkal. Nem szabad szem elöl tévesztenie, különösen az angol külügyi politika módosulásait. Meg kell vizsgálnia azon történeti axioma

igazságát: valjon *Anglia szükségkép conservatív politikát követ-e a keleti kérdésben*, s Ausztria-Magyarország mindenkor számíthat-e a brit sziget *activ* támogatására, ha a nyugat és kelet fegyveres összecsapásban omlik egymásra.

Anglia kormányán ez idő szerint Gladstone van. Gladstoneról annyi ellentétes felfogás, vélemény van forgalomban a politikai piacon, hogy már az igazság kiderítésének célja is érdekessé tehet egy kísérletet, mely ez államférfiival foglalkozik.

Bismarck, Gambetta, Beaconsfield, Gladstone kétségkívül legnagyobb és legérdekesebb alakjai a jelen kornak, melyet a történelem Európa nagy átalakulása korának fog nevezni.

Ketten-ketten egymás versenytársai. Bismarck és Gambetta versenyében a nemzetiségi ellentét játsza a főszerepet. Gambetta képviseli a francia «revanche», egy ép oly megfontoltan, mint lázas tevékenységgel előkészített boszuló háboru eszméjét. De a német és a francia vezérállamférfiu közt alig jutott a személyes ellenszenv oly magas fokra, mint Gladstone és Beaconsfield között. Mély, bár nemes indoku ellenszenv ez, legalább Gladstone részéről, kinek vérmérséklete tulzásra hajt minden érzelmet, legyen az bár jó, vagy ellenséges indulat.

Gladstone az emésztő szenvedélyek embere. Politikai szerepeit nem csak játsza, hanem át is érzi. Az a tűz, mely nyilvános szereplésében bámulatos tevékenységre sarkalja, túlfeszíti, sorvasztja idegeit dolgozó szobájában is. Ez az oka, hogy tetteit gyakran nem az okos kiszámítás, hanem azon vezérindulat irányozza, mely szívében épen uralomra vergődött. Ez fejtí meg Gladstonenak komplikált, nagy ellenté-

teket magában rejtő, de mindig érdekes jellemét. Ez magyarázza meg különösen azon hatást, melyet Gladstone politikai szereplése Európa-szerte felidézett.

A nagy szenvedély, legyen bár jó, vagy rossz irányu, ha nagy akaraterővel és a szellem hatalmas kifejlődésével párosul, mindig felkelti érdekeltségünket. III. Richard, Othello, Lear szenvedélye, bár különböző hatást tesz ránk, érdekeltségünket, sőt rokonszenvűnként egyenlően ébrentartja, fokozza.

Gladstone a keleti válság utolsó szakában nagy szerepet játszott. Törökgyűlölete, orosz barátsága ellentétes benyomásokat tett Európa különböző államaiban. A keleti szláv világ magasztalta, elítélte a conservatív nyugat közvéleménye. De a kik elítélték sem vitathatták el tőle a szellemi nagyságot. Legújabb kormányra jutását megelőző években Beaconsfield és az általa protegált török birodalom elleni gyűlölete az őrjöngésig fokozódott. A keleti válság háborus zivatarra lett. Gladstone ép úgy őrjöngve, ép úgy átkozódva tévelygett e zivatarban, mint Lear király. Tébolyát anyagnak tartották sokan és nem erkölcsinek. Pártja letette a vezérségről. A toryk mosolyogtak felette. Egy időre el is tűnt a politikai küzdelmek háttérében. Szellemi kicsapongásai, erőinek túlfeszítése megtörték fizikai szervezetét. Mint élő halott járt a politikai küzdőterén. Mint egy Lear király!

De elérkeztek az angol parlamenti választások. Bámulatos példája történt ekkor, mint ébreszthet fel egy elhalt fizikai szervezetet a szellemi galvanismus. Alkalom nyílt Beaconsfield és politikai rendszerének megbuktatására. Az aggságtól, gyengeségtől reszkető Gladstone valóságos atletikai productiókat csinált, mely még a legedzettebbek bámulatát is felkeltette.

A görög szónokoktól kezdve egész a legujabb korig hasztalan keressük annak mását, a mit Gladstone végzett a választásokat megelőző hetekben, s a választások alatt. Mivé törpül Cicero erőfeszítése, mikor Sziciliában Verres ellen gyűjtött adatokat azon erőfeszítéshez, melylyel Gladstone gyűjtötte és használta fel a Beaconsfield elleni adatokat. Mivé törpülnek Pitt és Fox szónoklati bravourjai, melyek legfeljebb egy-egy éjet vettek igénybe, Gladstone szónoklati bravourjaihoz hasonlítva, melyek heteket töltöttek be és szinterük nem a parlament, nem a tribune, hanem meetingek, választógyülekezetek, vendéglők, vasuti indóházak, vonatok, stb. voltak. S Pitt és Fox, ha beszédüket az éj homályában kezdve látták bevilágítani a parlament komor ablakain a kelő napot, a taps- és tetszésvihar után nyugalomra vonulhattak. Nem úgy Gladstone. Neki mindig ébren, mindig talpon kellett lennie. Mint hadvezérnek, ki mindenét a győzelem kockájára tette fel, folyton be kellett járnia a hadvonalakat, a csatatért, biztatni, bátorítania, lázas tevékenységben felolvadnia.

És Gladstone, az orvosi felügyelet alatt álló elmebeteg, a hetvenegy éves, testileg teljesen megtört aggastyán győzedelmeskedett.

A mai Gladstoneban senki sem ismerné fel azt a sokoldalú tehetségtől duzzadó, de szolid komoly fiatal politikust, a kit Nottingham grófságból Newark városa küldött 1834-ben a parlamentbe. Pénzügyi, közigazgatási, theologiai, bölcsészeti, történeti és szépirodalmi tanulmányai még Angliában is feltűnést szereztek neki, ahol pedig a német pedáns szaktudóssággal ellentétben a többoldalú alapos készültség gyakori.

A mikor ő a parlamentbe lépett, egy új korszakot talált alakulóban.

A régi Anglia, melyet a Franciaországtól való félelem megkímélt a francia forradalom nagy szellemének érintésétől, évtizedek múlva kezdett átalakulni az új, modern Angliává. A merev torismus, mely Anglia nagy szabadságintézményei mellett, fenn akart tartani minden középkori nyersséget úgy a törvényhozásban, különösen a büntetőben, mint a társadalomban; fenn akarta tartani az erkölcsöknek és szokásoknak ismeretes elvadultságát, mely a napoleoni háborúkra következett, enyésző félben volt. A modern állam, a modern társadalom Angliában is hatalmasan ostromolta a feudalismus maradványainak sánczait. Eldon, Liverpool, Castlereagh setét szelleme megszűnt ráborulni az angol állapotokra. A torismus nem jelentette többé a hátrafelé haladást, vagy maradiságot. A kormányon Peel volt.

A demokratikus áramlat azonban, mely a whige-ket részint előre- részint félretolta, hogy radikalismussá fajuljon, oly rohamosan haladt utján, s oly követelőleg lépett fel, hogy sokan joggal tarthattak erőszakos rázkódástól.

Történelmileg igazolt tény, hogy az ily rázkódások nem a teljes kiméletlen elnyomatás idejében, hanem akkor támadnak, mikor az elnyomó hatalom kész a kiengesztelődésre. A francia forradalom nem XIV., sem XV. Lajos, hanem az alkotmányos kormányzásra kész XVI. Lajos alatt tört ki. A lengyel forradalom vihára is akkor zúgott fel, midőn a cár a hibás kormányzat veszélyeit belátva békülésre akarta kezét nyújtani.

Nem csuda tehát, hogy Angliában szabadelvű eszmékkel telített férfiak is, kik a rohamos átalakulás

következményeitől tartottak, a Peel által képviselt mérsékelt torismus zászlója alá szegődtek. Így tett Gladstone is, az alig huszonöt éves fiatal tudós, a kit bizonyára soha sem lelkesített a tory-reakció ügye; e körülmény adja a lélektani kulcsot Gladstone jelleméhez, a ki mint conservativ kezdte politikai pályáját, s tán mint radikális fogja azt befejezni. Ez veszi el azon vád életét, hogy Gladstone politikai histrió, a ki tetszése szerint változtatja politikai meggyőződéseit.

Különben más lélektani oka is van az ily változásoknak. A rajongó fiatal politikusok élemedett korukban a conservativismus felé hajlanak. Komoly ifjak, a kik az iskola porát lerázva conservativ tendenciákkal kérkednek, férfikorukban a legszabadelvűbb politikusokká szoktak válni.

Gladstonenál sem köpönyegforgatás, hanem természetes fejlődés politikai átalakulása. S ez a természetes fejlődés, úgylátszik, még nem érte el tetőpontját. A conservativekkel 1845-ben szakított. Ez időtől fogva egész a hatvanas évekig mérsékelt szabadelvű volt. Ekkor azonban a szabadelvűek radikálisabb tábora felé közeledett. Nyugtalan, reformokra törő szelleme oda hajtotta, hogy ma ő képviseli Angliában a belügyekben azon, úgynevezett continentalis irányt, mely a nehézkesen fejlődő angol igazgatási intézmények területén rombol, s continentális intézményeket akar meghonosítani. Szabadelvű pályafutását a közigazgatási politikában kezdte. Sőt ez azon tér, hol soha sem ápolt conservativ hajlamokat. A protectionálismus ellen harczolt, habár toryk vagy whigek tüzték ki annak zászlaját. Mikor Peel másodszor kormányra került (1841), a kereskedelmi hivatal alelnökévé lett. Lord Ripon, ugyane hivatal elnöke a felsőházban képviselte

a kormány kereskedelmi politikáját. Gladstone az alsóházban tette ugyanezt.

És tette oly ügyességgel, tudományos és bámulatos szónoklati képességeinek oly nyilvánulásaival, hogy ez időtől fogva az angol parlament legkiválóbb alakjai közt foglalt helyet. Minden erre következő kormány iparkodott őt megnyerni. Az ő pénzügyi reformjai a legnagyobbszerűek az angol pénzügyi kormányzat történetében. Az ő budgetjei voltak később a legfrappansabbak. Az angol pénzügyek soha sem virágoztak úgy, mint az ő kormányai alatt. A mikor 1874-ben Disraelinek adta át a kormányt, az angol államháztartás többletet mutatott fel. Lord Beaconsfield alatt deficit támadt, nagy pénzügyi és kereskedelmi válságok rázták meg Anglia közgazdasági viszonyait. Gladstone részben e körülménynek köszöni Beaconsfield feletti győzelmét, s valóban, új pénzügyi programja alkalmasint ismét helyre fogja állítani az angol államháztartás egyensúlyát.

A Peel-kabinetben közgazdasági képességeinek fölénye csakhamar kiváló helyet biztosított számára. Már 1843-ban a kereskedelmi hivatal elnökévé lett. Ez állásában azonban gazdasági liberalismusa miatt nem maradhatott meg soká. Két év múlva letette hivatalát, mert nem akart beleegyezni vallási intézetek alapításába. A kereskedelmi hivatal elnökségét a gyarmatügyi államtitkársággal cserélte fel. Ez állásban is azonban csak rövid ideig maradt, mert a Peel-kabinet a következő évben megbukott.

Lord Stanley 1851-ben meghívta az általa tervezett miniszteriumba. Stanley protectionismusa azonban, mely ellen Gladstone hasztalan küzdött, lehetlenné tette a terv megvalósítását. Palmerston kabinetjé-

ben (1859) meglepte a világot ügyes pénzügyi kormányzatával, melynek eredménye évről-évre való adóleszálítás lett.

Mint politikus, miután a liberalismus zászlaja alá tért, lelkesedéssel, ékesszólással küzdött a szabadelvűség ügyéért. A tuzásoktól már ekkor sem volt ment. Ő vérmérsékleténél fogva tuzó, bármely ügyért tör is lándzsát a küzdterén. Magukat a szabadelvűeket meglepte 1864-ben, mikor a választó jog messzeható kiterjesztése mellett kardoskodott. Az ő szabadelvűsége tükrözödött vissza azon reformbillben, melyet a Russell-kabinet 1866-ban a parlamentbe vitt. Ezt a szabadelvűséget azonban megsokalta maguknak a whigeknek egy része is. Az úgynevezett adullamiták a javaslat ellen szavaztak. A szavazás eredménye az lett, hogy a reform a kabinettel együtt megbukott. Ellenben Gladstone fáradozásainak köszönhető, hogy a torykormány által 1867-ben behozott reformbill szabadelvű correctivumot nyert, úgy annyira, hogy lord Derby a radicalismus győzelmétől való félelmében, a setétben való ugrásnak nevezte.

Gladstone liberalismusa nem csak egyoldalú. Kiterjed az állami és társadalmi élet minden nyilvánulására. Így az ir agrarius kérdésben is átvette és tovább fejlesztette az angol liberalis párt nagy hagyományait. Oly radikalis rendszabálytól, mint Stuart Millé volt (ez a bérlő tulajdonába akarta átbocsátani a bérllett földbirtokot) visszariadt ugyan; de sokkal tovább ment, mint a tory-k. Stuart Mill egyébíránt teljesen elszigetelten állt követelésével az angol politikusok és államférfiak között. Mind az a nyomor, melynek rettenetes képét Irország feltárja, mindaz az agrarius forrongás, mely Angliát rövid időközökben, vulkánszerű tünet gyanánt, meg-

rázza, nem juttatta eszökbe az angol államférfiaknak, hogy az állam csak jó földbirtok-törvényen, szabad és az általa művelt földet tulajdona gyanánt biró paraszt osztályon épülhet fel szilárdan. Ez elv igazságát nem ismerték fel, vagy nem akarták felismerni ők a continens és különösen Ausztria-Magyarország példájában, hol az értelmes és vagyonos földművelő nép az állam jóllétének és virágzásának alapja.

A legsajátságosabb azonban, hogy maguk az ir izgatók (kivéve a legujabb kort) soha sem követelték a földbirtoknak a bérlők tulajdonába való bocsátását. Nem követelte O'Connel sem.

Gladstone azonban belátta egy földbirtokos parasztosztály szükségességét. A nagy eszméig nem tudott, vagy nem mert felemelkedni ő sem: a mint Angliában nevezik, a tulajdon elleni merénylethez nem volt bátorsága. De földbirtokos parasztosztályt mégis akart teremteni. Az 1870-iki ülészakot fontos javaslattal, az ir országos billel nyitotta meg. E bill alapján az állam földbirtokokat vásárolt össze, ezeket parcellákra osztotta, s eladta a póroknak, kik ekként földbirtokossokká lettek.

Hogy azonban az eredmény mily messze maradt a várakozás mögött, mutatja azon körülmény, hogy az ir agrarius mozgalmak intensívebb kitörésekben nyilvánultak. Az ir parasztság nagy proletár tömegében olyan volt ez a reform, mint csepp víz a tengerben.

Uj kormányra jutása óta Gladstone kezébe vette az ir agrarius ügyet. A toryk, hagyományaikhoz hiven, úgy akarták megorvosolni Irország agrarius bajait, hogy életbeléptették a coërcitiv törvényeket, felfüggesztették a Habeas Corpus actát, megszorították a gyűlésezési jogot, s Irország több kerületében kis statáriumot léptettek

életbe. Gladstone első dolga volt a coërcitiv rendszabályok hatályon kívül helyezése. Írországnak nem represióra, hanem sürgős reformokra van szüksége. A reformok sorozatát meg is kezdte a bérlők kártalanítására vonatkozó billrel. Mi sem lehetett jogosabb és méltányosabb e billnél, mely a nyomorult tenant-at-will-eket (ideiglenes, tetszésszerinti bérlőket) akarta védeni a földbirtokosok és midlemenek önkénye ellen. Nemcsak radikális rendszabály nem volt, nemcsak nem támadta meg az annyira féltett tulajdonjogot, hanem alig, hogy kielégíti a legsürgösebb napi szükségletet. S a felsőház, hol a Gladstone-kormányval szemben erős toryellenzék áll, legalább egyelőre elvetette azt, a minnek következménye lett a nagy hyde-parki home-ruler-meeting és Forsternek a felsőház ellen intézett fenyegető beszéde, a mi a radicalismus fogvicsorításának volna mondható.

A vallási conservativmussal telített Angliában leginkább zokon vették Gladstone egyházpolitikai átalakulását.

Sokoldalúságának nem utolsó bizonyítványát képezi egyházpolitikai tanulmányai. Üres idejében foglalkozott szépirodalommal és történetirással is. Homérről és a homéri korról tanulmányt írt. (Studies on Homer and the Homeric age.) Az egyházpolitika azonban hivatásszerű szakmája volt. Mint meg egészen fiatal képviselő írta az állam és egyház viszonyát tárgyazó két igen jelentékeny művét. (The state in its relations with the church. 1838. — Church principles considered in their results. 1840.) A ki méltányolni akarja e művek értékét, olvassa el Macaulay bírálátát, illetőleg czáfolatát. A nagy essayista igazságot szolgáltat Gladstone feltűnő képességeinek.

Gladstone hosszú időn át az angol magas egyház politikájának volt harczosa. Általános meglepetést kellett tehát keltenie fellépésének 1865-ben, midőn eddigi véleményeivel szemben Irországban a püspöki egyház reformját védelmezte. A megbotránkozás természetesen Oxfordban volt legnagyobb, melyet Gladstone képviselt. Mi sem természetesebb, mint hogy Oxford nem választotta őt többé képviselőjévé.

Pedig Gladstonenak egyházpolitikai átalakulása is beletartozik azon természetes fejlődési rendszerbe, melyen úgy jelleme, mint közpályája átment. Conservatívból lett szabadelvűvé; szabadelvű álláspontjáról közlekedést tett a radicalismus felé. Ugyanily utat tettek meg egyházpolitikai nézetei is. A szűkkeblű magas egyház hívéből, ha nem is «szabadgondolkozó»-vá — kedélyének vallásos himporát legnagyobb politikai küzdelmei sem törölték le — de mindenesetre liberalis egyházpolitikussá lett. Ez átalakulásának mértföld-mutatói a püspöki egyház reformja melletti fellépése, az anglikán-egyház megszüntetése Irországban, s legújabban Bradlaugh esete, midőn Gladstone a kormányelnöki széken a teljes vallás- és lelkiismeretszabadság mellett tört lándzsát, s a vallási előítéletekkel és felekezeti villongásokkal megvert Anglia parlamentjében ezt a szabadságot diadalra segítette. Gladstone indítványának elfogadása óta a vallási meggyőződés, vagy ennek teljes hiánya nem lehet többé az angol parlamentben a képviselői jog gyakorlásának akadályja. Hosszu küzdelmek után a merev esküforma e század közepén oly módosulásokat szenvedett, hogy katolikus, quaker, sőt zsidó is lehetett az angol parlament tagjává. De a ki egyik vallási felekezethez sem tartozott, nem ülhetett a legvallásosabb és legerkölcösebb nép par-

lamentjában a Bradlaugh-eset előtt. A lelkiismeret-szabadság teljes diadala tehát Angliában Gladstone nevével forr össze.

Csak egy téren nem ment át Gladstone lényeges átalakuláson. Csak egy téren maradt mindvégig multjához következetes. Túlzásokra, sőt hóbortokra ragadtatott. De felfogása, meggyőződése lényegében mindig ugyanaz volt. Ez a tér a *külügyi* politika területe, melynek megvilágítása e sorok főcélját képezi.

II.

(A tory-reactió. — Az utilitariusok. — Bentham, Burdett, Cochrane, Romilly. — A városok politikai jelentőségének hatása — A toryk és whigek. — Gladstone minden áron való békepolitikája. — Ausztria és Anglia — Az osztrák-olasz-háború; a francia-német háború. — Gorcsakoff szétépti a párisi szerződést. — Gladstone ellenzéki politikája a keleti háború alatt.)

A napoleoni háborúkat követő korszak egészen új helyzetet teremtett a continensen. A republikánus, demokratikus állam eltűnt viharos forradalmaival együtt. Helyén felépült a reactionarius, a forradalom minden vívmányait legyűrő, rendőri és kémrendszerre fektetett állam.

Bécsben megalkották Európa új térképét. A népek forradalma ellen véd- és daczszövetségre lépett monarchák az általuk teremtett európai államrendszerben vélték feltalálhatni a béke és rend biztosítékát, mely béke és rend varsói módra uralkodott. Ez államrendszert, melyből ki volt zárva a szabadság, az önkormányzat, a szabad és az önkormányzat elvein alapuló Anglia is segítette fentartani. A continentalis monarchiák és Anglia közt solidaritás állt fenn, daczára azon belső ellentéteknek, melyek Anglia és Oroszország közt fenforogtak, s melyek már a bécsi congressuson surlódásokat idéztek fel.

Az angol közvélemény, miután I. Napoleon megszünt fenyegetést képezni Angliára nézve, bizalmatlanul szemlélte a kormánynak az absolut monarchiákkal való szövetkezését. A népekre lidércnyomásként nehezülő szentszövetség és reactió közvetlenül nem

hatott ugyan át a csatornán. De habár a tory-kormány nem csinált Angliában absolutistikus kísérleteket, a liberalismus haladását fel akarta tartóztatni. Az angol nép nem félt attól, hogy a dolgoknak a continenszen megalapított új rendje kényuralmat csempész be angol földre. Szabadságszeretete, s az idegen befolyás büszke visszautasítása biztosították ez ellen. Hisz ugyanaz a nép volt ez, mely utóbb Franciaország ellen háborút követelt, mikor III. Napoleon kormánya panaszkodott, hogy angol földön összeesküvéseket terveznek idegen uralkodók élete ellen (az Orsini-eset), s kormányválságot idézett fel, a miért Palmerston hasonló esetek meggátlását czélzó rendszabályokat akart életbeléptetni. De az angol szabadelvűek igenis joggal tarthattak, hogy a continentális példa makacsabbá teszi a kormányt, ennek következtében mérgesebbé az épen folyó alkotmányküzdelmeket.

Volt azonban hatalmasabb indoka is annak, hogy az angol közvélemény elfordult a reactionarius continenssel czimboráskodó angol külügyi politikától.

Az európai dolgok rendjének fentartása folytonos örködést követelt. Ahol a Bécsben megalkotott állami rendszer bomlásnak indult, ott, szükség esetén szuronyokkal is, közbe kellett lépni. Így jött létre a négyes szövetség, majd a portugaliai interventió. Angliának is mindig résen kellett állnia, s esetleg tevékeny részt vennie a népek szabadságának elnyomásában.

Ez a harczkészség teherrel, s a continentalis politika azon veszélylyel járt, hogy Anglia ismét nagy hadi vállalatokba sodortatik.

Itt kezdődött a continentalis politika iránti ellen-szenv, s Anglia geographiai fekvésének hangsúlyozása, az a politika, mely *insularis* politika elnevezés alatt

1868-tól fogva nem egyszer Anglia hivatalos politikája gyanánt szerepelt.

Liverpool, Eldon megcsontosult torismusával és Metternich-féle represív politikájával szemben a whigek sorában egy eddig ismeretlen mozgalom támadt. Nem terjedt ki az egész whig-pártra; főleg csak a szabadelvű ifjabb nemzedéket vette fel magába. Burdet és Cochran vezették azt. Vonzóbb coloritot Bentham tanai kölcsönöztek neki. Nem csak a népakarat érvényesítése, hanem a nép boldogítása, s e végből az állami, igazgatási és társadalmi intézmények átalakítása volt e mozgalom célja, mely amint túlcsapott Anglia határain, hogy diadalokat arasson a continensen is, nem maradhatott specialis angol keretben. A cosmopolitismus jellegét öltötte fel; de egyszermind ép azért elvesztette positiv hatásának egy részét angol földön.

Ezért szorítkozott az különösen eleintén szűk körre. Csakis mikor a kitünő jogtudós Romilly, Bentham tudománykincsének örököse vette át az utilitarius iskola vezetését, s elkeseredett rohamokat intézett az angol törvényhozás barbárságai és ferdeségei ellen, csikart ki tényleges sikereket a belügyi kormányzat terén.

A külügyekre azonban még nem éreztethette befolyását. Mit is vihetett volna ki ez a toryk által kikaczagott, a practikus angol közszellem által tartózkodva fogadott iskola a hatalmas torismus, s annak egész politikai és államrendszere ellen? Csak az elvet hangoztotta a szószéken és a sajtóban, hogy Anglia szabadelvű politikát kövessen a külföld irányában. E politikának ép ellentéte volt a toryk politikája, kik résztvettek a szentszövetségben a népek elnyomásában.

Mindig a reactióval szövetkeztek a népek ellenében. Az utilitáriusok tudták, hogy a népszabadság sokkal gyorsabban kiküzdi jogait a continensen, ha Anglia szárazföldi politikájával, anyagi és erkölcsi sulyával, a napoleoni háborukban szerzett katonai prestigével nem nehezkedik a continentalis államokra. Tudták egyszersmind azt, hogy a be nem avatkozás elve bonyodalmaktól és fegyveres actióktól kiméli meg az angol szigetet.

Mit törődtek ők azzal, hogy ha Anglia kilép a szárazföldi monarchiák solidaritásából, a Bécsben megalkotott államrendszer épülete annál gyorsabban összeroskad? Ez az építmény úgy is düledezni kezdett. Annál jobb Angliára nézve, ha midőn a reactió által emelt Babel lerogy, estében nem sujtja egyszersmind az angol népet. A toryk azonban a dolgok új rendjének tartósságában, sőt állandóságában biztak. Oly szilárdnak is látszott az európai államrendszer, rend és béke építménye, hogy azt hitték, bátran mosolyoghatnak a rosszat jóslók felett. Különösen Anglia állása látszott rendíthetlennék. A tengerek feletti uralmat véglegesen megszerezte. Idiai gyarmatait nem csak megtartotta, hanem kiterjesztette. Éjszakamerikai gyarmatainak elvesztése pedig nem a gyengéség, hanem az erő forrása lett rája nézve. A napoleoni háborukban, mint katonai állam is fényes prestige-t szerzett; sőt a continentális monarchiák úgy üdvözölték, mint I. Napoleon katonai zsarnokságától való megszabadítójukat. Megszerezte Gibraltárt, Maltát, a két legfontosabb strategikai állást a Középtengeren. S hogy e tengeren való uralma annál teljesebb legyen, protectoratusa alá hajtotta a jóni szigeteket, szabadon közlekedhetett a Dardanellákon át. Az angol világ-

uralom életerős gyökerei szétágaztak a földgömb minden részében. S e viráguralom gyeplőit a toryk tartották kezükben.

Mily kilátása lehetett a sikerre az utilitariusok kis phalanxának hatalmas ellenfeleikkel szemben, kik még ugyan csak a hasznosságra is hivatkozhattak continentalis politikájuk érdekében.

És mégis, alig mult el egy évtized, a kis phalanx megnövekedett, hatalmassá lett, sőt befolyt az állam, s így a világ sorsának intézésébe. Canning alatt már utat tört az utilitariusok külügyi politikájának azon része, mely szabadelvűséget követelt a külfölddel szemben. A délamerikai köztársaságokat legelőször sietett elismerni azon Anglia, mely Éjszak-Amerika leigázásáért körömszakadtig harczolt. A legitimitás varázsa ekként megtörött, legalább az Európán kívüli államokra nézve. De nemsokára Európában is betörték büvkörébe az események. Az angol külügyi politikában Canning óta érvényre emelkedett azon elv, hogy Anglia, mely a bécsi congressus után a szabadság- és népelelynyomó reactióval czimboráskodott, nem támogatja a legitim monarchiákat a népek forradalmi ellen. Canning, a Pitt iskolájából származó mérsékelt tory jelölte meg Anglia valódi hivatását, mely abból áll, hogy a «közép helyet elfoglalva fentartsa az egyensúlyt a küzdő népek és a küzdő elvek közt».

Az utilitariusok által követelt non-interventiónak és szabadelvűségnek nagy vívmánya volt ez, mely látható befolyást gyakorolt az európai liberalismus és szabadság kifejlődésére. Bentham, Burdett, Cochrane, Romilly tanai mindig nagyobb hódításokat tettek a whigek közt. A manchester iskola tovább fejlesztette e tanokat. S a mint a városok politikai jelentősége

emelkedett, a szabadelvű felfogás mindinkább érvényesült az angol külügyi politikában. Hunt, Cobbett radikális izgatásai főleg a városokban hatottak, s daczára a kormány erőszakos rendszabályainak, sőt ép ezek miatt, valóságos forradalmi izgatottság támadt a nagyobb gyárvárosokban. Ezek az izgatások előkészítették a szabadelvű választási reformokat. Az 1832-ki, de különösen az 1867-diki reform-akta oly tág tért adott a választójog gyakorlásának a városokban, mely az 1872-ben megszavazott ballot-billel, nem áll messze az általános szavazati jogról.

Az angol parlamentarismus ez idő óta, mint a következő fejezetben részletesebben kimutatom, lényeges módosulás felé közeledik. A választó reformok nyugtalan, mozgékony elemet vettek fel az alkotmány sáncaiba. A gentry, mely ez ideig kormányozta Anglia állami és helyi ügyeit, mindinkább háttérbe vonulni kénytelen. A városok majorizálják a vidéket. Politikai és társadalmi átalakulás lesz e változás következményei, melynek előjelei már is mutatkoznak. Hatása már a külügyek területén is tapasztalható. A városokban lakik az ipar és kereskedelem. Ennek érdekei ellen van minden rázkódás. Szüksége van a forgalom folytonosságára. Anglia távolabbi, magasabb állami érdekei eltűnnek előtte a közeli és «praktikus» érdekek mellett. Az utilitariusok nemes kozmopolitismusa, mely a népszabadságért tört lándzsát, a «gyapjuszsák» politikája lett.

A whigek, kiknek erőforrását a városok képezik, újabban ismételten jelét adták, hogy lehanyatlottak a gyapjuszsák politikájának színvonalára. A magasabb conceptio, nemesebb idealismus, merészebb lendület a

külügyi politikában ujabban csak a tory-államférfiaknál lehető fel.

Tévednek, akik azt hiszik, — pedig e hitnek számos hive van — hogy a tory- és whig-párt közt elenyészett minden lényeges különbség. Nem enyészett el. Liverpool és Eldon torismusa persze sokkal élesebb ellentétben állt Burdett whigismusával, mint p. o. a jelenlegi tory- és whig-párt. Az ellentétek pedig a tory-reactióra következő korszakban látzólag teljesen megszűntek; sőt magának a torismusnak és whigismusnak jelentősége is elnyészett, s ez elnevezés pusztán történeti értéküvé lett. A szabadelvü áramlat, s a pártküzdelmek szétmorzszolták, felémésztették a tory-pártot, anélkül, hogy kétségbevonhatlan túlsúlyt adtak volna a whigeknek, kiket szövetségeseik, a radicalisok fenyegetnek. Ezért jöttek létre a coalitionalis cabinetek, sőt évtizedeken keresztül ritkán volt Angliában egészen homogen miniszterium.

A modern állam követelményeitől azonban Anglia sem zárkozhatott el. A gyors újítási vágy, s a mérsékelt haladás harca támadt fel a régi, makacs alkotmányküzdelmek helyett, melyekben a toryk és whigek álltak egymással szemben. A conservatívek képviselték a mérsékelt haladást, a szabadelvüek, a beléjük özönlött radikális elemek miatt, a gyors újítási vágyat. Ez ellentéteknek volt Anglia legujabb történetében két kiváló képviselője Beaconsfield és Gladstone. A conservatívek kevesebb súlyt helyeztek a belügyi reformokra, mint a külügyekre. A szabadelvüek ellenben főleg a belügyi reformokra öszpontosítván figyelmüket, kevesebbet foglalkoztak a külügyekkel. Ezért csináltak erélyes külügyi politikát a conservatívek és lanyhát a szabadelvüek. Ez a különbség.

S ez oki összefüggésben van azon átalakulással, melyen most megy át Anglia. A radicalismus felé hajló szabadelvűség, melynek főképviselője Gladstone, ellensége a continentalis politikának, mely Angliát bonyodalmakba sodorhatja. Beaconsfieldet continentalis politikája buktatta meg. Hasztalan aratott ez a politika sikereket, hasztalan akadályozta meg Oroszország terjeszkedését, hasztalan szerezte meg a brit koronának Cyprust, s mentette meg az indiai birtokot. Fennforgott a veszély, hogy Beaconsfield szárazföldi szövetségeket köt, s háborúba bonyolódik: Beaconsfield megbukott s győzött Gladstone.

A szabadelvűek letett és ismét visszahelyezett vezére az insularis politikának képviselője. Az volt egész politikai pályáján. Minden áron béke, ez volt jelszava: mert a háboru megzavarja a kereskedelmet, megrontja az állam finánciát.

Aberdeen coalitionalis miniszteriumában a kincstár kanczellárja volt. Ekkor már megalkotta tervét az angol államadósság leszállítására. E tervén dolgozott az ő ismeretes túlbuzgalmával.

De közbe jött a keleti válság.

Oroszország elérkezettnek hitte az időt keleti terveinek megvalósítására.

A Romanoffok trónján a hajthatatlan büszke autokrata, Miklós czár ült.

Soha sem volt kedvezőbb alkalom Nagy Péter végrendeletének megvalósítására.

A népek forradalmi felett Európa minden pontján ismét diadalmaskodott a reactió. Az a nagy vonaglás, mely Párisban kezdődve Oroszország határáig

czikázott át Európa testén, kifárasztotta, megbénította a continenset a csatornától fogva a Pruthig és Visztuláig. A reactionarius monarchiák ismét szent áhitattal tekintettek a czárok magas trónjára, mely rendületlenül állva meg az Európát sarkaiban megingatott zivatarok közepett, a változatlan, örök legitimitást képviselte.

Törökország belállapotai a lehető legszomorúbbak, de a czár terveire nézve a lehető legkedvezőbbek voltak. A keresztény lakosság a török birodalom minden részében forrongott. A muszka ügynökök jól előkészítették a talajt. A török kormány egy felekezeti választási ügyeibe sem avatkozott. De az ürügy mégis megvolt a beavatkozásra. Miklós czár felhasználta az ürügyöt.

S mely hatalom védhette volna a portát az északi autokrata hódító tervei ellen?

Poroszország régi szövetségese, fegyvertársa volt az orosz birodalomnak. A berlini udvar nem csak nem akadályozta, de tolta előre a szentpétervári politikát hódító terveinek útján. A «Kreuzzeitung» agitált Törökország felosztása mellett. Oroszország vetélytársa, Ausztria meg volt kötve, úgy belső bajai, mint a hála köteléke által. Csak nem rég vonultak ki magyar földről a muszka csapatok, melyek leverve szabadságharcunkat, Magyarországot kiszolgáltatták a bécsi centrálisok boszújának. Miklós czár tehát joggal remélhette, hogy Ausztria, Világosért hála fejében, szabadkezet ad Oroszországnak az Al-Duna táján. Remélhette annál is inkább, mert ugyanakkor (1852.), midőn a toryk, kik tán erélyes politikát üztek volna, Angliában megbuktak, a hatalmas osztrák miniszter, Schwarzenberg meghalt, a ki Oroszországra czélozva

mondta hires szavait, hogy a világot bámulatba fogja ejteni hálátlanságával.

Franciaországot az államcsiny teperte földre. III. Napoleón részéről Miklós császár nem várhatott ellenállást, mert hisz ennek a francziákat kellett őriznie, büntetésével, hadseregével.

Egyedül csak a brit oroszlán feküdt Szent-Pétervár és Konstantinápoly közt, a császár diadalútján.

Ezt az oroszánt legyőzni csellel, vagy erővel, nem látszott nehéz feladatnak. Aluszékonyabb volt, karmai sem voltak oly élesek, mint hajdan a napoleoni háborúk idejében.

Miklós császár úgy tett vele, mint a házőrző ebbel a tolvajjal. Meg akarta vesztegetni egy húsdarabbal. Konczot vetett eléje. Lord Seymour szent-pétervári angol nagykövét által oda ígérte Angliának Candiát és Egyiptomot. Ez lett volna a czinkosság ára. Ez lett volna a zsákmányrész, melylyel betömi vala a Törökbirodalom Cerberusának száját.

Ez a hitvány ajánlat feltárta Oroszország terveit egész valóságukban. Semmi kétség sem forgott fenn többé, hogy Oroszország nem a keleti keresztényeket protegálja, hanem hódítani akar. Fel akarja osztani a Törökbirodalmat, mint hajdan felosztotta Lengyelországot. A napnál fényesebben bebizonyodott, hogy az északi koloszsúlyos lépteivel végig akar robogni a Balkán-félszigeten egész az aranyszarvig. Az Európa elleni büntetés, az angol érdekek ellen tervezett árulás fel volt fedezve.

Kicsinybe mult, hogy Európa a világ legnagyobb meglepetésében nem részesül. Ha a porta Cerberusa megragadja a tolvaj által eléje vetett húsdarabot.

Európa egy szép reggelen arra ébredt, hogy a Keletet elrabolták.

Miklós csárnak ekként feltárt keleti terve, s az Angliát vérig sértő ajánlat kellett, hogy háborút vonjon maga után. Még a gyenge, határozatlan Clarendon is, Angliának a krimi hadjárat előtt külügyminisztere is, így nyilatkozott a parlamentben: Háborúba menni kényszerülünk!

A kormányt lökték előre az események, ha magától nem ment.

A közvélemény felzúdulása a sinopei katasztrófa után elvégezte a többi.

Valóban, ha az angol népből ki nem veszett a büszke angol-szász vér utolsó cseppje, ha markolatjánál el nem törött az I. Napoleont a nagy világ-csatakában legyőzött brit kard, ha Angliának még volt érzéke érdekei iránt, ha John Bull öklét még fenyegetőleg merte felemelni a legarczátlanabb kihívásra, úgy a háború nem maradhatott el Oroszország és Anglia közt. Mit tett az, hogy Anglia eleintén nem számíthatott szövetségeseire? A brit-sziget ki mert kötni az új-kor legnagyobb katonai lángelméjével. Daczolt I. Napoleonnal akkor is, midőn fegyvertársai mind cserben hagyták, s egész Európa az austerlitzi, marengoi, wagrami, jeni győző táborában volt. Ha Anglia életérdekeiről van szó, nem szokta számolgatni ellenségeinek sokaságát.

És Anglia életérdekeit fenyegette Miklós cár. Nem is volt Angliának számba vehető államférfia, aki a háborút kikerülhetőnek tartotta volna. Mint fennebb mondtam: még lord Clarendon sem, annál kevésbé Palmerston, kit a közvélemény csakhamar a hatalom

élére állított. Egyedül arról volt szó, ezt a harczot szövetségesekkel, vagy azok nélkül víjja.

Csak egy nagy fia szegült ellen még ily körülmények közt is a háborúnak. A kincstár kancellárja, Gladstone. A háború keresztül húzta volna az ő pénzügyi terveit. Tehát ellenezte azt. Mit gondolt ő azzal, hogy e háború nélkül Oroszország óriási előnyöket nyer Anglia felett, s döntő lépést tesz az angol világbirodalom megbuktatására? Ő rendbe akarta szedni Anglia pénzügyeit; s a háború pillanatra megzavarta volna Anglia kereskedelmi összeköttetéseit. Nem jutott eszébe, hogy Angliát nem tették pénzügyi tönkre a napoleoni háborúk óriási költségei, s kereskedelmét nem fojtotta meg I. Napoleon szárazföldi zárrendszere.

Mindenáron béke Oroszországgal, mindenkivel! ezt hangoztatta Gladstone, mint hangoztatta egykor Cato: Mindenáron háború Carthagó ellen! A szebasztopoli hadjárat Gladstone békeapostolsága daczára végbement. Gladstonet az a végzet sújtotta, hogy még neki kellett előteremtenie e háború költségeit. De nem állta ki soká. Már 1855. első napjaiban beadta lemondását.

Az ellenzék élén csakhamar egymásután kétszer csinált kellemetlenséget Palmerstonnak és kormánynak. A chinai háború kérdésében, valamint az összeküvések ellen tervezett, fennebb említett rendszabályok ügyében leszavaztatta azt. Az első szavazás eredménye a ház feloszlata, a másodiké Palmerston miniszteriumának bukása lett. De 1859-ben ismét belépett a nagy külügyér által alkotott cabinetbe.

Gladstone külügyi politikája, a mindenáron való békepolitika csak Palmerston halála után érvényesül-

hetett. Palmerston a conservatív külügyi politika nagymestere volt hosszú, eseményekben gazdag államférfi pályáján. A hatalmi egyensúly fentartása, Törökország megvédelmezése Oroszország tulkapásai ellen: ez volt Palmerston politikájának alapgondolata. A szabadelvűség kérdése e politikában másodrendű szerepet játszott. A nemes idealizmus, mely Canning idejében meg-megdobogtatta Anglia szívét, midőn az elnyomott népek szabadságharcban szét akarták törni rabigájukat, veszendőnek indult. Palmerston politikai rendszerébe bele tartozott egy erős Ausztria. Erre az Ausztriára szüksége volt Angliának, hogy ellensúly gyanánt használja Oroszország ellen. Hogy aztán ez az Ausztria demokratikus, parlamentaris, vagy absolut állam-e, teljesen közönyös volt Palmerstonra, magára Angliára nézve. Mindaz, ami ezt az Ausztriát gyengítette, nem számíthatott Palmerston helyeslésére. Maga a magyar szabadságharc, minden frázis és biztatás daczára, „*untoward event*“ volt Palmerstonra és híveire nézve. Nem azért, mintha elvből szerették volna Ausztriát, rokonszenveztek volna a zsarnok joggal, s ellenszenvet éreztek volna a szabadság ügye iránt. Palmerston szabadelvű, fenkölt gondolkozású férfiú volt. De a Közép-Dunánál egy hatalmas államot tartott szükségesnek, mely Angliát segíthesse Oroszországnak konstantinápolyi útján való feltartóztatásában, s «melyet ha nem léteznék, fel kellene találni».

Ha Magyarország képes leendett e feladat teljesítésére, ha Magyarország képes leendett pótolni a régi Ausztriát az európai államrendszerben, bizonyára Palmerston és Anglia üdvözölték volna legelőször a független Magyarországot, mint a század elején Canning és Anglia üdvözölték először a függetlenségüket

kivívott dél-amerikai államokat. Mivel azonban nagyhatalmi feladat teljesítését Magyarországtól nem remélte Palmerston, Anglia eltúrte az orosz intervenciót, barátságát kereste a boszúpolitikát üzö bécsi kamarillának.

Palmerston halála óta az Ausztriára vonatkozó angol felfogás is változáson ment át. Az insuláris politikának nincs szüksége szárazföldi hatalmak szövetségére. Közönyös rá, vajjon erős-e, vagy gyenge az Ausztriának, majd Ausztria-Magyarországnak nevezett duna-völgyi állam. Gladstone e tekintetben is következetes politikai rendszeréhez.

Ha 1859-ben ő leendett Anglia teljhatalmu minisztere, III. Napoleonnak nem kellett volna tartania, hogy a brit-sziget esetleg védeni fogja Olaszországból és Magyarországból megtámadni szándékolt régi szövetségését, fegyvertársát. Kossuth iratai számtalan helyen tanúságot tesznek róla, hogy a Fiumén át való magyar invázió főleg az Angliára való tekintet miatt maradt el. Ellenben, mikor Poroszország Olaszország szövetségében támadt Ausztria ellen, Gladstone teljhatalmú miniszter volt. A miniszterelnöki széken az agg Russell ült ugyan; de Gladstone volt a kormány vezérszelleme. Mit törődött Angliával Bismarck, midőn a «szívig» ható döfést tervezte? A Russell-Gladstone-cabinet nem bukott meg Ausztriára nézve elég korán. Az alsóházban csak 1866. június 18-án szavazták le. Az osztrák-porosz-olasz háború már folyamatban volt.

A sors úgy hozta magával, hogy midőn két első rangú katonai állam véres csatában mérkőzött, évtizedekre eldöntve a hatalmi egyensúlyt, új irányt adva Európa politikájának, ismét Gladstone álljon az angol

kormány élén. Franciaország Anglia szövetségese, fegyvertársa volt a krimi hadjárat alatt. Conservatív hatalom a keleti kérdésben, melyre Anglia mindig számíthatott, ha Oroszország törésre viszi a dolgot a Keleten.

Poroszország ellenben véd- és dacszövetségben állott Oroszországgal. A francia háboruba is úgy rothant, hogy hátát és oldalát Oroszország által fedeztette Ausztria-Magyarország ellen. Gladstone tudhatta, hogy Oroszország a «zsandár» szolgálatot nem teljesíti ingyért. A «borravaló» politikája a legavatlanabb szem által is könnyen felismerhető volt. Ha Németország legyüri Franciaországot, Oroszország borravalóját szükségkép keleten kapja meg. Ezt biztosra vehette Gladstone. S ekkor még nem lehetett sejteni, hogy Bismarck ép úgy bámulatba fogja ejteni a világot Németország hálátlansága által, mint bámulatba akarta ejteni egykor Schwarzenberg Ausztriáival.

S Gladstone még sem tett erőfeszítéseket a háború meggátlására, s midőn az már kiütött arra, hogy irtó harcz jellegét ne öltse fel, s Franciaország tán örökre meg ne béníttassék. Egy harczkész Anglia a csatornán túl varázshatalmat gyakorolt volna Sedán után. De Gladstone aludt a gyapjas zsákon. Legfeljebb újságcikkeket irt a németek ellen, a helyett, hogy diplomatai jegyzékeket írt volna, a mi által azért mégis maga ellen lázította Németországot.

Különben Bismarcknak eszébe sem jutott, hogy Gladstonet megkérdezze, mily véleményben van Franciaország és a német-francia viszály tekintetében. A ki a mindenáron való békét hirdeti hosszú politikai pályájának egész tartama alatt, nem igen tehet félelmes benyomást azokra, kik kezüket a kard markola-

tán tartva, ki akarják rántani azt. Az insuláris politika elszigeteltséget hoz létre. Ki törödnék Angliával, mikor elszigeteli magát?

Gladstone indifferentismusa teljesen eljátszotta Anglia régi tekintélyét azon azon nagy események ærájában, mikor csak az erösek és bátrak tarthattak igényt respectálásra. Anglia gyengének mutatkozott egész a komikumig. Mi természetesebb tehát, mint hogy Gorcsakoff Sedán után széttépte a párisi szerződést, s oda vágta annak darabjait azon Anglia lábai elé, mely vérét ontotta, pénzét költötte e szerződésért. A sértés Angliát illette legközvetlenebben. Anglia tervezte a krimi hadjáratot, hogy megfékezze Oroszország keleti tervezkedését, s a Fekete-tengertől való elzárása által megakadályozta, hogy az északi koloszsus tengeri hatalmassággá, s így az angol sziget félelmes versenytársává legyen. Mert hisz nyilvánvaló dolog, hogy Oroszország a tengerért, s nem a balkáni szárazföldért küzd. A szlávok felszabadítása csak ürügye, legfeljebb mellékes célja. Oroszország, a míg a Fekete-tengertől el van üzve, a míg a Bosporust láncz zárja el, fuldoklik, nem képes erökifejtésre, csak vegetál. Világbirodalmat a tengerek feletti uralom nélkül még soha egy hatalom sem csinált. A praktikus szemü rómaiak felismerték, hogy míg Charthago kezéből ki nem ragadják a Közép-tenger feletti uralmat, addig nem fejlődhetnek ki. A *Carthaginem delendam esse censeo*-nak ez a nagy horderejü politikai értelme. A spanyol világuralom a tengeren alapult, valamint azon alapszik az angol világbirodalom, mely csak akkor fog megdőlni, ha Anglia elveszíti hajóhadának fölényét.

Mi a küzdelem végcélja, mely Oroszország és Anglia közt folyik?

India birtoka.

Indiát csak a tenger felől lehet meghódítani. Csak a tengerre támaszkodó hódítás lehet tartós. A történelem folyamában India csak egyszer hódított meg száraz földről: a mongolok által. Nagy Sándor fegyveres sétája nem volt hódítás. A mongolok a Kyber szoroson át törtek be. Oroszország azonban félszázad óta tartó erőfeszítéseiből megtanulta, hogy a szárazföldi expedíció nem számíthat sikerre egy hatalom ellenében, melynek a tenger segélyforrásai állnak rendelkezésére. Nem különösen akkor, ha a tudományos határok Beaconsfield terve szerint, a hadtudomány mai művészetével megerősítetnek.

A kelet és nyugat sorsa egyszer már eldőlt a tengeren, Actiumnál. Oroszország tudja, hogy a kelet-nyugat közti harc véglegesen most is csak a tengeren dölhet el. Hasztalan hódítaná meg a czár Konstantinápolyt, az egész Balkán-félszigetet, ha nem szerezne meg a Közép-tenger, a Suez, a Perzsa-öböl és az indiai Oceán feletti uralmat. Ezt csak hadi tengerészetének fölénye által tehetné. Máltánál, vagy más valamely pontján a Közép-tengernek dölne el a nagy kérdés: ki legyen ur a tengeren, kié legyen a kelet az Aranyszarvtól kezdve a Himalaya hófede tetőig? Oroszország még messze áll attól, hogy mint tengeri hatalmasság lépjen fel. Még messzebb áll attól, hogy Angliával a tengeren megmérkőzhessék. Anglia hadi tengerészete fölényben van az összes hatalmak hadi tengerészete felett. Angliát tehát ma még valamennyi hatalom coalitíója sem dönthetné le. A történelem korszakait azonban nem évtizedek, hanem századokban számítja. Oroszországnak ép azért, hogy tengeri hatalmassággá legyen, tengerre van szüksége. A Fekete-

tengert semlegessé tette a párisi szerződés. Oroszország el volt zárva a tengertől. A párisi zárt tehát szétzúzta Sedán után. Ez által az első lépést megtette hogy tengeri hatalmassággá legyen. A fenyegetés közvetlenül Angliának szólt. A muszka kihívás éle Anglia ellen fordult. S Anglia eltúrte a fenyegetést, nem értette el a kihívást. A kormány élén Gladstone állt.

S a legnevezetesebb az, hogy Gladstonet mindez nem buktatta meg. Az angol parlament, az angol nép eltúrte Anglia megaláztatását.

Gladstone csak két év múlva bukkott meg. Akkor sem külügyi, hanem az ir egyetemek kérdésében.

Az idő jele ez is.

Gladstone erre ismét az ellenzék élére lépett.

A keleti bonyodalmak alkalmat adtak neki, hogy most nem Anglia hivatalos külügyi politikájának, hanem saját politikai nézeteinek adjon kifejezést. Gladstone e szereplése sokkal ismeretesebb, hogysen részletesen kellene vele foglalkoznom. Az atrocity-meetings, a phylbolgarismus, az az örvöngés, mely Gladstone elméjét ez időtájt elhomályosítani látszott, mindenkinek élénk emlékezetében vannak. Ebben az örvöngésben azonban rendszer volt. Gladstone rendszeresen izgatott Törökország s Beaconsfield törökbarát continentalis politikája ellen. Szenvedélyessége túlságba, a nevetségesbe hajtotta ez izgatást, a komikus külszín alatt azonban komoly lényeg rejlett, Gladstonet pártja hallgatag, letette a vezérségről; de nem politikájának alapeszméje, hanem izgatásának *modora* miatt. A szabadelvű párt nem túrhetette, hogy egy az örültség gyanúja alatt álló egyén legyen hivatalosan elismert vezére, bármennyire osztotta is különben e vezér nézeteit.

Hartington állt az előtérbe, a kinek nyugodt modora volt hivatva ellenfokozni Gladstone szenvedélyes rohamait, s megőrizni a külső tisztességet. Valójában azonban Gladstone soha sem szünt meg befolyását gyakorolni pártjára, mely desavouálta vezérének hóbortjait, de nem politikáját.

És ez fontos momentum az angol szabadelvűek külügyi politikájának megítélésében.

Mert mit beszélt, mit bizonyított Gladstone az orosz-török háború egész időszakában?

Azt, hogy Angliának mi érdeke sem fűződik Törökország fenntartásához, Törökország csak szárazföldi nyűg a szigeti politikára hivatott Anglia nyakán. Beaconsfield continentalis politikája ellentétben van Anglia érdekeivel, mert háborúba sodorhatja oly célokért, melyek nem lehetnek Anglia valódi céljai. Egészen új politikai irány, Anglia multjának megtagadása volt ez.

Annyi volt, mint azt mondani, hogy Angliát megszállták, tévutra vezették államférfiai. Annyi volt, mint ostobáknak vagy csalóknak declarálni Pittet, Foxot, Wellingtont, Castlereaghet, Canningot, Peelt, Palmerstont, Russelt, Beaconsfieldet, kik mind oly érdekeket tulajdonítottak Angliának, melyekkel az nem bír, s ez érdekeket neki tulajdonítva, fölkényszerítették rá a kötelességet, hogy azokat, ha kell fegyverrel is megtartsa. Annyi volt, mint kivetni a hajóból Anglia félszázados multját, sárba dobott pénznek jelenteni ki a krimi hadjárat költségeit, felelőssé tenni Palmerston szellemét a balaklavai, eupatoriai, almai, inkermani csatákban és Sebastopol sánczán kiontott vérért.

Mindezekon felül annyi volt ez, mint felháborítani Oroszországot keleti vállalataira, felbiztatni Kon-

stantinápoly megrohanására. Annyi volt, mint megdöbenten az angol közvéleményt, megbénítani Beaconsfield actió-politikáját. Gladstone izgatásai és az angol közvéleményben az insularis politika javára történt változás nélkül, a torry-kabinet okvetlen interveniált volna a porta javára. Angliának erre több oka leendelt, mint volt 1854-ben. Szövetségesekben sem leendett hiánya. Ausztria-Magyarországot könnyen magával ragadhatta volna az orosz-ellenes actióba egy bátor, pártharczok által meg nem szaggatott, a nagy nemzeti célra: Oroszország megalázására egyesült Anglia.

De Anglia nem volt egységes, nem lelkesítette a nagy nemzeti cél. Kockáztatni csak kormányának elnöke mert; de ez sem többet, mint látszólagos fenyegetéseket. Szövetségeket nem bátorkodott kötni, pedig volt időpont, mikor a szövetségeket kínálták neki. Így jött létre a berlini szerződés, mely hogy nem a san-stefanói pactum másolata lett, bizonyára kevésbbé Angliának, mint inkább Ausztria-Magyarország harczkészségének köszönhető.

Beaconsfield erélyének és bátorságának azonban becsületére válik, hogy háta mögött a békepolitikát követelő angol közvéleménnyel, Gladstone igazgatósaival meg tudta óvni Anglia tekintélyének külszínét, s el mert menni harczias rendszabályaiban egész az indiai csapatoknak Maltába való szállításáig.

Beaconsfield azonban tévedett, mikor azt hitte, *hogy Angliát megnyerheti az Oroszország elleni háboru politikájának.* A válságos események előjelei már a mult évben, s a jelen év elején megjelentek a politikai láthatáron. Beaconsfieldnél kevésbbé éles szemü politikusok is belátták, hogy a berlini szerződés csak

rövid tartamu fegyverszünetet hozott létre. E tgyverszünet lefolyása háborúban találandja Európát. Anglia e nagy európai válságban nem maradhat vala tétlenül. Continentalis politikát kell vala üznie. Viktoria királynő szárazföldi utja összeköttetésben is volt e politikával. Nyílt titok volt, hogy Anglia véd- és daczsövetségre készül lépni Ausztria-Magyarországgal és Németországgal. Beaconsfield csak a választások eredményét akarta bevárni. A parlamentet azért osztatta fel, hogy megkérdezze Angliát: akar-e erélyes actió-politikát a keleten?

És Anglia azt válaszolta, hogy: Nem!

Szigetpolitika, mindenáron való békepolitika kellett neki.

Beaconsfield megbukott. Megbukott váratlanul. Bukása megdöbbsentette Európa nyugati államait. Bukásában az angol közvélemény tiltakozott a continentalis politika ellen, mely Angliát háborúba bonyolíthatta volna.

A kormány elnökévé Gladstone lett.

Az új politikai irány ekként győzedelmeskedett.

III.

(Gladstone hivatalos külügyi politikájának háttérében a radicalismus. — A whigek és radicalisok — Az angol belállapotok lejtőn. — Anglia válság előtt. — A «nagy» és a «kis» Gladstone. — A balkáni népek szövetsége. — Görögbirodalom. — Áramlat Ausztria-Magyarország ellen. — Monarchiánk és az orosz hatalmi kérdés.)

A mikor lord Beaconsfield megbukott, s utódjává Gladstone lett, mindenki tudta, hogy Anglia külügyi politikájában változás áll be. Csak a változás mérvére nézve voltak eltérő nézetek. Voltak, kik azt hitték, hogy Gladstone hóbortos ellenzéki politikáját, s az osztrák-magyar monarchia és Törökország elleni gyűlöletét a kormányelnöki székre viszi. Tartottak attól is, hogy Gladstone Oroszországgal czimboráskodva megdönti a török birodalmat, s tán az osztozkodási politikától sem riadna vissza, melyre Oroszország mindenkor késznek mutatkozik, feltéve, hogy ő kapja a zsákmány nagyobb részét.

Mások helyesebben fogva fel Gladstone jellemét, nem tulajdonítottak neki activ, vagy épen agressziv politikát Törökország ellen, hanem ellenkezőleg feltették, hogy az új premier régi politikai tradícióihoz képest, belemerül az insularis politika süppedőibe, Angliát kiszabadítja a continentalis egyetértésből, s a non-interventió elvét túlozni fogja egész az indifferentismusig.

A bekövetkezett tények azonban egyik felfogást sem igazolták teljesen.

Gladstone nem szövetkezett Oroszországgal, nem

tett kísérletet Törökország felosztására. Sőt kormányra lépését azzal kezdte, hogy bocsánatot kért Ferencz József királytól, s bünbánatot tartott osztrák-magyar gyűlése által sugalt nyilatkozatai miatt.

De indifferens, insularis politikát sem követett. Kezdeményezőleg lépett fel a montenegrói és görög kérdésben. Ő hozta létre az európai egyetértést, mely az egyesült flottát a kék Ádriára küldte.

Gladstone e fellépése ellentétben látszik lenni politikai multjával. Oppositionalis szereplésére való emlékezése, s az álszégyen bizonyára nem irányozták tetteit. Angliában különösen megszokott dolog, hogy kiváló államférfiak az ellenzéken mást beszélnek és mást cselekesznek a kormányon. Az álszégyent pedig oly hatalmas szellem, minő Gladstone, nem ismerheti. Ez csak a gyengék sajátja. A tévedést beismerni és helyrehozni bátorság. Csak gyenge jellemet hajthat tovább a tévesnek felismert uton az a félelem, hogy a helyes csapásra való térés gyengeségről fog tanúskodni.

Gladstone külügyi politikájának rugója tehát másutt, rajta kívül keresendő és az Angliában mindinkább kifejlődő radicalismusban található fel.

A radicalisok, míg tényleges befolyást gyakoroltak Anglia sorsának intézésére, leginkább csak a belügyi reformkérdések zászlói körül csoportosultak. A külügyi kérdésekkel nem törődtek. De tudva azt, hogy a külügyi actiók elvonják a közvélemény figyelmét a belügyektől, s ezen felül Angliát pénz- és véráldozatokat követelő vállalatokba sodorhatják, ellenséges állást foglaltak el minden külügyi actió ellen. Insularis politikát követeltek. A szabadelvű párt jelentékeny részét képezvén, sikerült is gyakran igen fontos alkalmakkor

érvényesíteniök követelésöket. A legutóbbi választások azonban számukat is, de főleg morális súlyukat jelentékenyen öregbítették. Mutatja ezt azon körülmény is, hogy a királynő tanácsába radicalisok, munkásdemagogok és republicanusok is meghivattak. John *Bright*, *Chamberlain*, Charles *Dilke*, *Fawcett*, *Mundella* mellett oly előrehaladott liberalis férfiakról, mint *Forster* nem is szólok.

Ily körülmények közt nem csuda, ha a radicalisok és republicanusok is elkezdtek véleményt nyilvánítani a külügyi kérdésekben.

A politikusok nem méltathatják elég figyelemre a a radicalismus fellépését Angliában. Igaz ugyan, hogy a külügyi politika terén még most csak első debutje t végzi, mivel valódi elemét mindig a belügyi reformkérdések képezik. De ha egyszer a radicalismus kezébe keríti a hatalmat, hatása a külügyekre is okvetlen érezhető lesz.

Nem osztom azok véleményét, kik attól tartanak, hogy a radicalismus győzelme Angliában már csak hónapok, vagy legfeljebb néhány év kérdése. Angliában hosszan küzdenek az ellentétes irányzatok, míg egyik vagy másik diadalmaskodik. Nem évek, sem évtizedek, hanem századok képezik Anglia történetében a korszakokat és határjelölő köveket. Az 1688-ban megnyilott korszak egész 1832-ig tartott. Ez utóbbi évben vítta ki a demokratia első diadalát a választási reform által. Ekkor kezdődött Angliában a demokratikus áramlat, mely Franciaországban véres forradalmakat csinált, elbukott, de bukásában is diadalmaskodott.

És 1832. óta a demokratia lépésről-lépésre előre tör, rombolva maga előtt Anglia aristokratikus intézményeit. Egész 1867-ig főleg csak a választási és par-

lamenti reformok terén harczolt. Tudta jól, hogy csak demokratikus választási törvények vihetik a demokrátiát a parlamentbe, s csak egy demokratikus parlament adhat Angliának demokratikus intézményeket.

A küzdelem csak azért nem volt elkeseredett, a régi Angliának új Angliává való átalakulása csak azért volt eddig ment a forradalmi rázkódásoktól, mert az angol aristokratia — kivéve az Eldon és Liverpool által képviselt rövid korszakot — nem zárta el a haladás útját. A democratia feszerejének nem volt alkalmá a rombolásra. Nevezetes tünet, hogy az 1867-diki reformot egy tory-kormány valósította meg, miután azzal nem boldogult egy szabadelvű cabinet.

Az angol aristokrátiának történeti fontosságú ténye volt, mikor torry- és whig-aristokrátiára oszlott, s így egyik része a szabadelvű eszmék zászlója alá állt. Csak így maradt megkimélve Anglia a forradalmi rázkódtatásoktól, melyek az egész szárazföldet fölforgatták. Ez magyarázza meg egyszersmind azt, hogy az aristokratia oly soká őrizte meg prestigét, s tartotta, sőt tartja még ma is kezében az állam kormányzását. A legnagyobb csapás az angol aristokrátiára az lenne, ha a mindig hatalmasabban előre törő radikális demokratikus áramlat a whig-aristokrátiát kiszorítaná a szabadelvű pártból és a toryk közé nyomná. E tény a demokrátiát, mint *pártot* állítaná az aristokrátiával, szintén mint *párttal* szemben. A radikális democratia és a conservatív aristokratia ekkor mint két ellenséges tábor állna egymással szemben, s az utóbbi előbb-utóbb túlszárnyaltatnék. Az 1832. óta végbement parlamenti választások ehhez nem engednek kétséget félni. A conservatívek ez idő óta csak *kétszer* győztek az általános választásoknál; *a diadal tizenegy esetben a*

mindinkább radicalis színezetet öltő liberalismussé volt. Pedig megjegyzendő, hogy a tizenhárom általános választás közül *hat*, az 1837., 1847., 1865., 1868., 1874., 1880-diki — a parlament mandatumának lejárta előtt bekövetkezett *feloszlítás* következtében történt. Kormányon többször voltak, de csak mint *kisebbség*. A conservativek a parlamenti diadalokat képesek aratni; de mikor a választókra hivatkoznak, ezek ellenük nyilatkoznak. Disraeli az idén, mikor szintén a választókra hivatkozott, hogy continentalis politikája számára támpontot nyerjen, roppant kisebbségben maradt.

Tény tehát, hogy a liberalis választó törvények Anglia aristokratikus-conservatív elemét háttérbe szorították. Ez elem háttérbe szorítása megkezdődött már Peel idejében, a gabonavámok feletti harcban, s a Corn-bill győzelmében. Háttérbe szorítaná egy újabb választás akkor is, ha a whig-aristokratia kiválna a szabadelvű táborból. A conflictus csak úgy halasztható el, ha a whigek nem szakítanak a radicalisokkal, hanem mérséklő elemet képeznek a radicalis-liberalis pártban. Ez az állapot azonban szemlátomást csak ideiglenes lehet. A radicalisok szívesen fogadják ugyan a liberalisok szövetségét, míg a többség elnyerésére nem lehet kilátásuk. Ez a szövetség azonban, a radicalis elem növekvésének arányában, mindinkább csak esetről-esetre való szövetséggé, a whigek és radicalisok közti válaszfal mindig magasabb lesz, míg végre a természetes fejlődés további folyamában a szétválásnak, vagy a whig-párt elemek szerint való szétbomlásának be kell következnie. Egy része a conservativekhez fog csatlakozni, a másik erősíteni fogja a radicalisok táborát. Ekkor az aristokratikus Anglia gyökeres átalakulás, tán rázkódások előtt fog állani.

Aki figyelemmel kísérte Anglia közéletének legutóbbi évtizedeit, lehetetlen volt nem tapasztalnia, hogy a brit sziget egyfelül demokratikus átalakulási korszakon megy át; másrészt az angol közszellem — nem a felszínen — hanem a mélyben, módosul, átalakul. Angliában kevés felszintes mozgalom van. Az eszmék lassabban, de mélyebben és biztosabban terjednek ott, mint a continensen. Anglia politikai és társadalmi átalakulásával lépést tart szellemi átalakulása. A valláserkölcsei fogalmak tekintetében még a régi Anglia látszik fenállani, pedig a kedélyek mélyében már megtörtént a fordulat. A methodista pietismus a közöny elleni reactió gyanánt jelentkezett; de e reactió ellensúlya gyanánt fellépett a materialismus terjedése. Angliában szabadelvű választási törvényei előtt nem keletkezhetett az eszmék és meggyőzések heves, elkeseredett harcza; mert úgy a politikai, mint eszmei ellentéteket kizárták a törvények a parlamentből. A földbirtokos aristocratia kezében voltak a választások. Ezért volt a mérsékelt reformok hazája Anglia. A választó törvények azonban egymásután nyitottak kaput a türelmetlenebb elemeknek. A Bradlaugh-eset óta semmiféle vallási meggyőződés, vagy annak hiánya sem zár ki a parlamentből. Nem zár ki a radicalis, vagy republicanus politikai programm sem. Az ellentétek harcza tehát innéttul mindig élesebb lesz Angliában. Az élesen felállított ellentétek pedig heves conflictusokat idézhetnek fel.

Kifejeztem már azon nézetemet, hogy ez az idő nincs épen a küszöbön, de előjelei már is mutatkoznak. Ily előjel már maga a liberalis-radicalis Gladstone-cabinet. Előjel volt közelébb Forsternek a felsőház ellen intézett fenyegetése, melynek hatását Granville

iparkodott enyhíteni. Előjelek mindazon belügyi reformtörekvések, melyek a kormány belügyi programját alkotják. Előjel a jelen külügyi politika.

A kormány külügyi politikájának irányát mi sem jellemzi inkább, mint ama tény, hogy a külügyi alállamtitkárságot *Charles Dilke* nyerte el, s pedig nem «végkielégítés», hanem csak «előleg»-képen. A radikálisok Dilkét *miniszterré* akarták tenni. Ennyire azonban még most nem szoríthatták Gladstonet. Egyelőre csak alállamtitkárságot adott neki a külügyi hivatalban. Az angol korona ritkán szokott a cabinetalkotás részleteibe befolyjni. De *Charles Dilke* külügyminisztersége ellen mégis kifogást tett volna. *Charles Dilke* külügyi államtitkársága egyszerre megzavarta volna Angliának a nyugati hatalmakhoz való viszonyát, melyeket már Gladstone kormányelnöksége is bizalmatlanokká tett. Még e bizalmatlanságot is ellensúlyozni kellett. Ezt czélozta *Granville* lordnak a külügyek élére való állítása. *Granville* lord soha sem kompromittálta magát sem szóval, sem cselekedettel egy irányban sem. Mert soha sem mondott egyebet közönséges szólalomknál; soha sem cselekedett egyebet határozatlan ingadozásnál. Lord *Clarendon* óta nem volt Angliának oly tehetetlen külügyminisztere, mint lord *Granville*, kivéve, mikor ugyancsak Gladstone korábbi cabinetjében ugyancsak ő, lord *Granville* állt, a külügyi kormány élén.

De habár lord *Granville* külügyminisztersége némileg ellensúlyozta a Gladstone-cabinet megalakulása által okozott hatást, mindenki tudja, hogy lord *Granville* nem ad irányt azon kormánynak, melynek kebelében oly előkelő állást foglal el. Ép oly kevéssé ad irányt, mint India minisztere, *Hartington*, ki szintén a mérséklet elemét képezi a Gladstone-miniszterium.

ban. Hartington jelentéktelensége most tűnik ki, mióta kormányon van. Amíg az ellenzéken volt, sőt Gladstone örültségi rohamainak idejében vezette az ellenzékot, némileg kimagaslott a liberális táborban. A kormányon azonban, hol nemcsak szónokolni, de cselekedni is kell, visszasülyedt köznapiságába, oly férfiak mellett, mint Gladstone, Bright, Forster, Mundella, Dilke stb. Csak míg Gladstone körülhajózta Angliát és Dilke hosszan betegeskedett, nyerte vissza Hartington pártvezéri jelentőségét.

Charles Dilke nem tartozik ugyan a szoros értelemben vett cabinethez; de azért befolyása az angol külügyekre mégis jelentékeny. Ő vette át most Gladstone sokat beszélő szerepét. Ő a cabinet szája. Az újságreporterek őt interviewolják meg. Ő nyilatkozik leggyakrabban a külügyi kérdéseket illetőleg. Szavaiból ép az a törökgyűlölet hangzik ki, mint hajdan Gladstonéiból. Átalában úgy viseli magát, mintha a «kis Gladstone» elnevezésre akarna érdemeket szerezni. A legnevezetesebb az, hogy a «nagy» Gladstone néha kénytelen többé-kevésbbé közvetve desavouálni a «kis» Gladstonet. Pedig a «kis» Gladstone csak azt beszéli, amit a «nagy»-tól annyiszor hallott, hogy Törökország tarthatatlan, hogy annál jobb, minél előbb megszabadul tőle Európa.

Gladstone sokkal eszélyesebb, hogysen ellenzéki politikáját nyiltan Anglia hivatalos politikájává tegye. De azért a kormányelnöki széken sem szünt meg török ellenszenve. Első programbeszédében, valamint első körsürgönyében kifejezte ugyan, hogy a szerződéseket megtartja, s Törökországnak nem ellensége; de mindjárt hozzá tette, hogy Törökország nem bizakodhatik abban, hogy minden körülmény közt, bár mit sem tesz

saját megmentésére, Anglia támogatásában részesülhet. Nem mult el egyetlen alkalom sem a nélkül, hogy oldalgást ne adott volna a portának. Ezt tette a legutóbbi trónbeszédben, hol a portát vonta felelőssé, a miért a berlini szerződés nem teljesült. Ily értelem-ben nyilatkozott, tengeri útjáról visszatérve a mult hetekben. Világos lön — ugymond — hogy Törökországgal más hangon kell beszélni, s hogy valódi komédia volna reformokat ajánlani neki, de továbbra is így szólani hozzá: Soha se törődjél azzal, a mit a reformokról mondunk neked; a fő az, hogy maradj ott, a hol élsz.

Gladstone azon ünnepélyes ígérete, hogy a szerződéseket meg fogja tartani, szintén törökellenes értelmet nyert a gyakorlatban. A kormányelnök nem követelte a dunai várak lerombolását, ellenben háborus fenyegetésekkel szorította a portát a berlini szerződés őt terhelő részének teljesítésére. A berlini szerződés ép alkalmas volt arra, hogy Törökország életképtelensége bebizonyíttassék. A porta száz eset közül kilenczvenkilencz esetben tisztára képtelen bármily ünnepélyes ígéretének teljesítésére. Megígérte a reformokat: nem boldogul velük. Európa ráparancsolta a görög és montenegrói határigazítást: nem birt az albánokkal. Mindmegannyi tettenkapás, mely annak bebizonyítására szolgál, hogy a porta élhetetlen, vagy gonosz. S ezt bizonyítgatja hónapok óta az angol diplomatia. De ha Törökország nem élhet meg, mi jó utána?

Mi történjék a Balkán-félszigettel, Konstantinápolylyal, ha a török birodalom összeomlik?

Ez a kérdések kérdése.

Erre a kérdésre csak a «kis» Gladstonenak, sir Charles Dilkenek van kész válasza.

Görög birodalmat kell felállítani a Bosporuson.

A «nagy» Gladstone ellenzéki politikájának jel-szava volt: a Balkán a balkáni népeké. Ez általános kifejezés. A balkáni népek szövetsége agyrém; vagy ha megvalósul, orosz protektoratust, orosz uralmat jelent a Balkán-félszigeten. A görög birodalom tétele a Gladstone-féle nemzetiségi elvnek folyománya ugyan, de a görögök javára magyarázza a nemzetiségi elvet. A philhellén értelmezés mögött persze angol érdek rejtőzik. *Görög* Konstantinápoly *angol* Konstantinápolyt jelent a radicalis szótárban.

A hellén eszmét nem Charles Dilke, valamint a nemzetiségi eszmének a Balkán-félszigetre való alkalmazását sem Gladstone találta fel. Volt Angliának bizonyos Canning nevű minisztere, a ki mindarra gondolt, a mit Charles Dilke és Gladstone, most félszázad múlva, terveznek. Nem a philhellén szédelgés adta neki az eszmét, mely szédelgésből csak a navarini katasztrófa ábrándította ki az angol és francia közvéleményt. Canning felismerte már akkor, hogy a török birodalom állandóan fenn nem tartható, tehát utódjáról kell gondoskodni. Azért lépett Oroszországgal a szentpétervári egyezményre.

Az érzelgösség soha sem volt politika, a romanticismus, bármint vonzza a költői kedélyeket, nem lehet tanácsadója a komoly politikusnak. A klasszikus görög korra való emlékezés jó lehetett idyllnek, mely a reakció korában az elnyomott európai népeket kellemesen foglalkoztatta.

Nem arról van szó; a jelenlegi görögök valóban a régi hellenektől származnak-e, vagy csak be vannak csempészve a nagy hellén hagyományok örökségébe, s így az európai rokonszenv jogos-e, vagy csalásból származik?

Fellmayer a becsempészés mellett plaidirozott. «A hellén nép maradványai, ugymond, Macedoniától Meneniáig megsemmisültek, a hulladékot barbár elemek szítták fel, úgy hogy a jelenlegi görögökben egyetlen csepp vegyületlen hellen-vér sincs, kik félig sarmatizálva, félig albanizálva levén, mind a két törzs typusát átvették, az albánoktól az öltözetet, a szlávoktól a nyelv és költészet sok tulajdonságát; ellenben az ó-görögöknek a plasztikai művészet és szépség iránti érzékét elnyelte a szlávok barbarismusa.»

Én e túlzás ellenében hajlandó vagyok magyar hellenistának, *Telffy Iván* tekintélyére esküdni, a ki az egyenes ágon való származást állítja, csakhogy a szláv törzsek, ép úgy betörtek a hellenek közé, mint a magyar faj vegyült a szlávokkal; s valamint a magyar faj csak az alföldön és a Dunán túl maradt fenn tisztán, úgy a görög faj ősi érintetlenségében csak a szigeteken található fel.

Ez különben *tudományos* és nem *politikai* kérdés.

A politikusra nézve egészen közönyös, vajjon a jelenlegi görögök a termopilei és marathoni hősektől származtak-e? Egyedül irányadó csak az: Képesek-e az ozmánok örökségébe lépni, vagy sem? Ha nem képesek, úgy a politikusra nézve bátran származhatnak egyenes ágba Miltiadestől és Themistoclestől, még sem veszi őket számításba a Balkán-félsziget nagy problémájánál.

Charles Dilke és Gladstone, úgy látszik igenlőleg válaszolnak a kérdésre. Az előbbi, képzeletében, már el is készítette a nagy byzanti birodalom térképét. Ennek a birodalomnak csak úgy van értelme és politikai jelentősége, ha fővárosa Konstantinápoly. Konstantinápoly az, melynek nem szabad szláv kézre jut-

nia. De hogy a görög birodalom fővárosa Konstantinápoly lehessen, e birodalomnak a Bosporustól az adriai tengerig kell kiterjednie. E tekintetben is van terve Sir Charles Dilkenek. Görögország megkapja Epirust, Thessaliát, déli Thráckiát és Macedoniát. Kelet-Rumélia két részre osztatnék. Egyik része Bulgáriához, másik a görög birodalom kiegészítő része lenne.

Az angol külügyi kormány valóban gözerövel tör a görög birodalom megvalósításának célja felé. Dulcigno mögött Görögország van, Montenegro után következik Görögország. Szétmálasztani, s a balkáni népek kezére juttatni a török birodalmat: ez a radicalis angol politika célja. A görögök azonban, fájdalom, eddig nem bizonyították be, hogy képesek egy nagy európai eszme hordozói lenni. Eltekintve attól, hogy bár szorgosan felkutatnak minden görögöt, az új hellenek mégis nagy kisebbséget képeznek a Balkán-félszigeten, a Charles Dilke által kiczirkalmazott görög birodalom épen súlypontján, Konstantinápolyban lesz gyenge. Épen itt — Macedoniában és Thráckiában — nem leend képes kellő gátot képezni a szlavismus ellen. A görögök és szlávok ma még békében élnek egymással; mert közös ellenségükre, a törökre irányozzák figyelmüket. De mihelyt leomlik a török birodalom, s romjain a görög jelenik meg, mint a szlavismus gátja, a szláv tenger ezt a gátot fogja ostromolni. A szláv forradalmak Görögország ellen fognak explodálni. A görögök pedig jelenlegi szük hazájukban sem voltak képesek fentartani a rendet s az állami organismus szabályos működését. Mit fognak tenni egy nagy birodalomban, hol nem csak görögök, hanem nagy tömegekben szlávok, törökök, albánok, stb. fognak lakni?

Van egy igen fontos tünet, melyről nem volna szabad megfeledkezniök az államférfiaknak, s maguknak a görögöknek sem. A török birodalom gyengítése kihat a görög befolyás gyengítésére. Keleten a vallás-és egyház-kérdés fontos politikailag is. A bolgár egyház a bolgár szabadság eszméjének hatása alatt elvált a görög patriarchatustól. Minden szláv nemzetiség ezt fogja tenni, oly arányban, a mint a török birodalom összeomlik. A szlávok vallásilag is Oroszországhoz fognak csatlakozni. Úgy fordulhat tehát, hogy a török birodalom omladékai maguk alá fogják temetni a görögök reményeit is, melyeket az angol radicalisok iparkodnak minél vérmesebbekké tenni.

A conservatív, de a török birodalom állandó fennmaradhatlanságaival számoló politika kijelöli ugyan a görögöket Törökország örököséivé; de a görög ügyre is veszélyesnek tartja a természetes processus erőszakolását. Görögországnak a regenerálódás és kulturai fejlődés nagy munkájában erősödnie kell. Erre lesz alkalma, ha a török birodalom idejekorán fejére nem omlik. Ha tovább tartható fenn Törökország, annál jobb a görögökre nézve. Annál jobban elkészülhetnek azon nagy, a történelemben korszakot alkotó szerepre, mely rájuk vár, mint az ozmánok utódaira.

Gladstone azonban, rájuk nézve, még kissé korán kezdte a Törökország elleni actiót. A török birodalom összeomlásának ideje még nem érkezett el. S ha ez összeomlás erőszakkal felidéztetik, alig ha a görögök, hanem a szlávok húznak hasznot. Ha a keleti kérdés most erőszakoltatik, a szlávok kerekednének felül a Balkán-félszigeten. Konstantinápolyt nem a görögök, hanem a Kelet-Ruméliával egyesült bolgárok kapnák meg.

S ez az, a hol tévesen számít az angol radicalis külügyi politika. Ez a politika lényegében insularis. Tudja, érzi, hogy a míg Anglia feje felett függ a keleti kérdés damokles-kardja, addig ez nem követhet merőben insuláris politikát. Meg akarja szabadítani Angliát a török birodalom nyügettől. Ezért erőszakolni akarja a keleti kérdést. De természetesen nem oly mértékben, hogy Anglia háborúba keveredhessék valamely continentalis nagyhatalommal. Gladstone csak a portával szemben mer Anglia kardjára ütni.

A radicalisoknak van egy csoportja, mely «Hands off»-ot szeretne kiáltani Ausztria-Magyarországnak is. Ez a csoport félti Anglia kereskedelmi érdekeit Ausztria-Magyarországtól az Al-Dunánál, a Fekete-tengeren. Félti ez érdekeket különösen egy oly esetleges osztrák-magyar politikától, melynek célja lenne a Balkán-félszigeten, bár nem geographiai, hanem kereskedelmi és gazdasági terjeszkedés. Charles Dilke nem áll messze e csoporttól, mely szeretné Ausztria-Magyarország állását meggyengíteni az Al-Dunán, s e célból egy *ad hoc* orosz barátságtól sem riadna vissza.

Ez az áramlat is az idők jele gyanánt tekinthető ugyan; de Angliának hivatalos politikájává egyelőre nem lesz. Sem Gladstone, sem a radicalisok többsége — annál kevésbé a szabadelvűek — nem angagiroznák Angliát ily koczkáztatott vállalatokra. Gladstone és az angol radicalismus külügyi politikájának alapgondolata nem változott meg, mely a mindenáron való béke. A porta elleni actió csak nyilvánulása e gondolatnak. Anglia a balkáni népek kielégítése által fenn akarja tartani a békét; a török birodalom szétmállásának siettetése által pedig meg akarja magát

menteni azon terhes feladattól, hogy Törökországot istápolja. S hogy a szabadelvűek miként fogadnák a radicalis-liberalis kormány egy háborús actióját, mutatja a független szabadelvű csoport magatartása. E csoport vezére Sir *Wilfrid Lawson*, ki társaival egyenesen arra tör, hogy a kormány minden beavatkozástól tartózkodjék, s ellenzi a cabinetnek még a montenegrói és görög kérdésben kifejtett actióját is.

Ennyi felé van szétoszolva a liberalis-radicalis párt, arról nem is szólva, hogy a whigek gyanús szemmel néznek Gladstone radicalis belügyi terveire, s nagyon hajlandók az 1866-diki szavazás ismétlésére.

Ily párttal cabinetje mögött Gladstone nem bocsátkozhatnék a dulcignói vagy archipelágusi tüntetésnél komolyabb actióba, még ha meg is akarná tagadni külügyi politikai multját, a mit nem tesz és nem is fog tenni soha.

A komoly politikus tehát tudja, mit tartson az oly sensatióra számított combinatiókról, melyek Angliát Oroszország szövetségesévé teszik Ausztria-Magyarország ellen.

Ha Oroszország törésre viszi a dolgot, Anglia semleges marad. Nem lesz Oroszország szövetségese, de Ausztria-Magyarországé sem. Ha csak ily válság esetén Angliában fel nem ébred a mélyen szunnyadó brit oroszán, mint felébredt 1854-ben s meg nem buktatja Gladstonet, mint kényszerítette akkor lord Aberdeent, hogy tehetetlen cabinetjét reorganisálja. Csakhogy erre ma kevesebb remény van, mint volt a multban. A brit oroszán nem ébredt fel 1871-ben sem. Eltúrte, hogy a Gladstone-Granville kormány aláírja a pontusi kérdésre vonatkozó londoni jegyzökönyvet. Lord Beaconsfield költögette az orosz-török

háború alatt. Egyet-egyét mozdult is, de csak nem ébredt fel. Az idej parlamenti választások felrázására voltak számítva. Hasztalan. A brit oroszán tovább szunnyadt. Tán örökre elaludt a gyapjus zsákon? Ausztria-Magyarország kell, hogy egy illúsióval szegényebb legyen.

Angliára többé nem számíthat a keleti kérdésben.

Kire számíthat tehát?

Csak önmagára, saját erejére. Németországgal szövetségi viszonyban van ugyan, de Németországot a döntő pillanatban lekötheti Franciaország nem háború, hanem a legkisebb mozdulat által is. Németországnak saját bőrére kell ügyelnie. Diplomatai jó szolgálattal támogathat, bizonyára fog is támogatni bennünket. Sőt e támogatásnak nagy hasznát vehetjük. Megakadályozhatja, hogy Oroszország szövetségeseket találjon.

Kik lehetnének a czár szövetségesei?

Anglia nem. Hogy miért nem, fennebb megkísér tettem kifejtteni. Franciaország sem, mert Franciaországnak Keleten nincs közös érdeke Oroszországgal. Ha a republika szövetkeznek a czárismussal, ez a *revanche* és nem a keleti kérdés miatt történnék. Ekkor pedig Németország fogná fel a francia rohamot. Nem befolyásolná az Oroszország és Ausztria-Magyarország közt vívott párbajt. A *revanche* háborúnak azonban még nem érkezett el ideje. Oly nagy szerencsétlenségből, mint mely Franciaországot sujtotta, *pénzügyileg* fel lehet épülni egy évtized alatt, de *katonailag* nem. Azok a hadseregek, melyek győzni vannak hivatva, hosszan fejlődnek. A francia hadsereg alig nyolcz éves. Egészen új hadsereg az, mult és

dicsőség nélkül. Szervezete még nem elég szilárd a mérkőzésre. A francia védvonal még nem készült el teljesen. Straszbürg és Metz ellenében Franciaországnak csak Belfortja van egy félig befejezett új reudszerű erődlánczolattal, melynek gyakorlati értéke még nincs kipróbálva. A territorialis hadsereg a legkitünőbb francia katona iszaktekintélyek szerint hasznavehetetlen, s háború esetén ellenség elé sem állítható. Franciaország tehát a legközelebbi jövőben nem fog revanche háborúba rohanhatni.

Minden valószínűség a mellett van hogy egy orosz-osztrák-magyar háború esetén nem támad európai conflagratió. Németország a Franciaország, mint Oroszország ellen irányuló fegyveres semlegesség álláspontját foglalhatja el. E fegyveres semlegesség Franciaország irányában intés, ellenben fenyegetés lesz Oroszországgal szemben. Olaszországnak pedig imponálni fog, ha ennek tán kedve lenne Oroszország szövetségében Ausztria-Magyarország ellen kitörni.

Ha tehát Ausztria-Magyarország és Oroszország közt összeütközés támad a keleti kérdésben, Európa előre láthatólag csak néző lesz. S az összeütközés kikerülhetlenné válik, nem a dulcignói vagy görög kérdés miatt, hanem mihelyt a keleti kérdés oly evolútiót vesz, melynek következménye Bulgária és Kelet-Rumelia egyesítése lenne. Ez az egyesülés halálos dőfést képezne a török birodalom ellen. Semmiféle kézi zálog, vagy egyenérték politika meg nem menthetné sem Törökországot, sem az osztrák-magyar érdekeket. Csak a fegyverek menthetik meg.

S Ausztria-Magyarországnak nincs érdekében a conflictus halasztgatása. Pedig ezt tette monarchiánk azon egész hosszú idő alatt, mióta a keleti kérdés

élesen fel van állítva. *Nincs a történelemben példa arra, hogy két hatalom, melynek oly ellentétes érdekei vannak, mint monarchiánknak és Oroszországnak, egyetlen egyszer sem mérkőzött volna más, mint csak diplomatiái fegyverekkel.* Egy nagy függő kérdés megoldása még soha sem odáztatott el oly soká, mint azon kérdés: *Oroszország, vagy Ausztria-Magyarország erősebb-e?*

Ez a halasztgatás Oroszország részéről helyes politika. Oroszország várhat. Lesheti a kedvező alkalmat a keleti kérdés megoldására. Ezt tette a jelen század folyamában mindig. Európa minden szerencsétlenségét, monarchiánk minden baját a Keleten való terjeszkedésre használta fel. Ezt fogja tenni a jövőre is, míg az 1876-diki czári ukáz által inaugurált katonai szervezete megvalósul, míg *Fadejew* álma ténynyé lesz. Oroszország katonailag ma még gyenge. Egy évtized alatt, mire hadseregének átalakítása, különösen a már most is félelmes lovasságának reformja végbe megy, a legelső katonai állam lesz. *Úgy kellene vetni végre már a kockát, hogy ne Oroszország válassza az időt és alkalmat.* Az európai helyzet ez egyszer kedvezőtlen Oroszországra és kedvező Ausztria-Magyarországra nézve. Ha Franciaország készen lesz a háborúra, ismeretlen mennyiséget fog képezni, melylyel nem lehet előre számolni. Ma még nincs készen. Nem lesz készen a legközelebbi jövőben sem. És senki se reméljen kedvező fordulatot Angliában. E tanulmány célja ép az volt, hogy a kedvező fordulatok reményéből kiábrándítsa, a kik a történet könyvében olvasni tudnak. Célja volt kimutatni, hogy nem Gladstone választotta meg Anglia politikáját, hanem Gladstone politikája kifejezője az Anglia politikai és közéletében végbe ment változásnak. Megbukhatik Gladstone, kor-

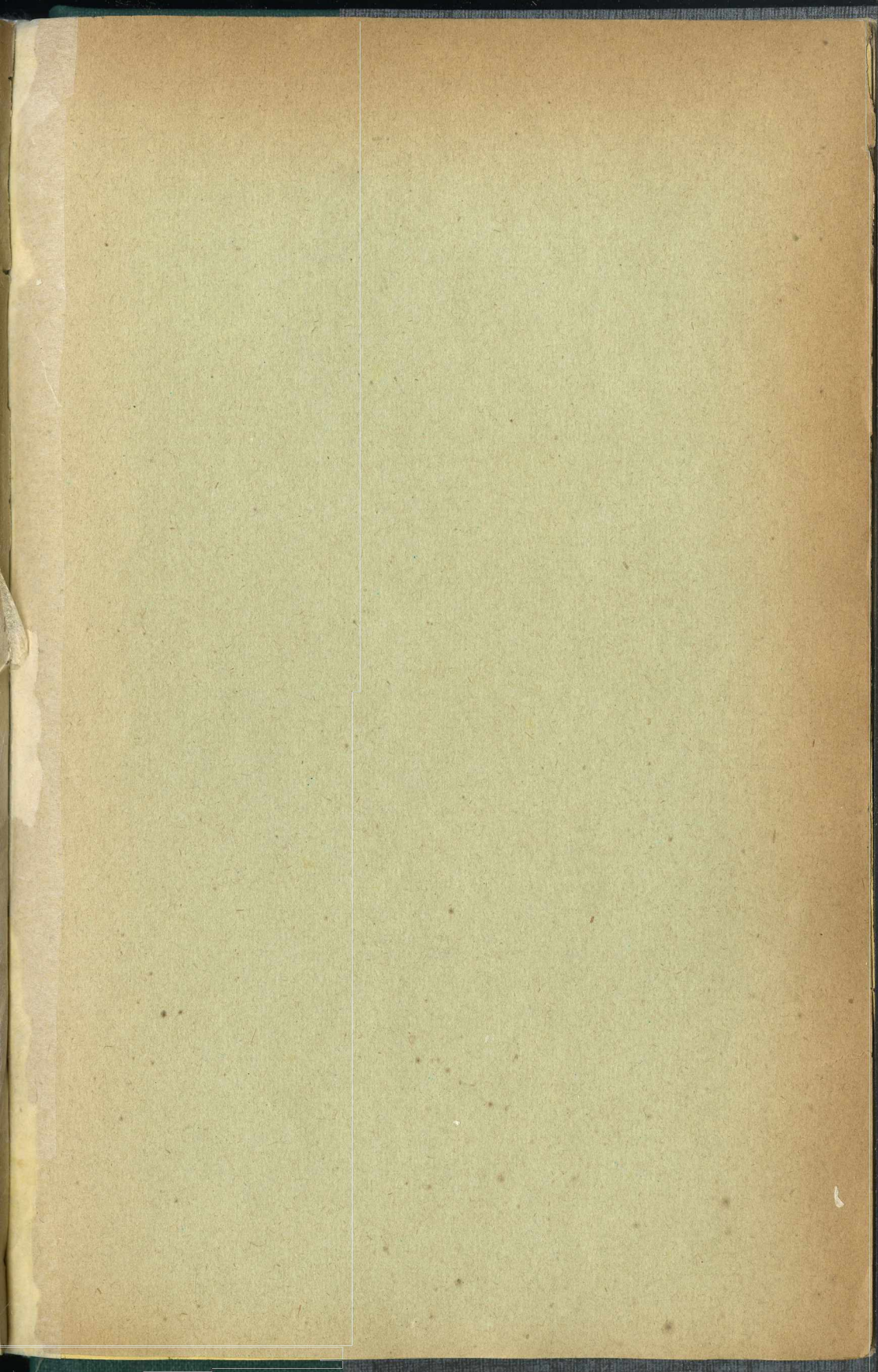
mányra kerülhet lord Beaconsfield: *a conservatívek nem lesznek képesek Angliát egy Oroszország elleni háborúba hajtani.*

Még egyszer ismétlem, ne feledje senki, hogy a *a conservatívek 1832 óta csak kétszer nyertek az általános választásoknál többséget. Peel Róbert és lord Beaconsfield* erőszakolta azt ki Angliától. Az 1874-diki többség tán utolsó felragyogása volt a conservatívek prestige-jének. Kell tehát, hogy Ausztria-Magyarország Anglia helyét elfoglalja a conservatív hatalmak élén. *Az a szerep, hogy Gladstonet kövesse a porta elleni repressiók útján, nem méltó hozzá. Ellentétben van érdekeivel.* Gladstone szétbontja Törökországot. Ausztria-Magyarországnak fen kell azt tartania, ameddig lehetséges; ameddig a keleti automata galvanizálható. S aztán is, csak úgy nyerhet ránk nézve kedvező alakulást a balkáni kérdés, ha a török birodalom romjain monarchiánk és nem az angol radicalisokkal czimboráskodó Oroszország teremti meg a dolgok új rendjét. Erre nem lehet képes a Gladstone nyomdokain járó osztrák-magyar külügyi politika. Imponálni csak a bátrak és erősek tudnak. Kell tehát, hogy Ausztria-Magyarország bátran fellépjen. Hogy — bár provocatio nélkül — megszakítsa *azt az európai egyetértést, melyben Oroszország is részt vesz.* Hogy szükség esetén kezébe vegye a keleti kérdés, vagyis az orosz hatalmi kérdés megoldását. Ellenkező esetben is létrejö a megoldás; de e megoldás ellentétben lesz érdekeinkkel.

Ez a conclusió.

D^e BALLAGI GEZA.

A FRANKLIN-TÁRSULAT kiadásában Budapesten megjelent:

Bluntschli J. K. <i>A politikai pártok.</i> Fordította Ballagi Géza. 1 frt 50 kr.	
Duncker Miksa. <i>Az ő kor története.</i> A magyar tudományos akadémia megbizásából fordította Jónás János. Négy kötet 16 frt.	
Duruy Viktor. <i>Világtörténelem.</i> Átdolgozta és Magyarország történetével bővítette dr. Ballagi Aladár. 3 frt.	
Grenville Murray C. E. <i>A jelenkori oroszok.</i> Angolból ford. Csurgó György. 1 frt 40 kr.	
Guizot Ferencz. <i>Az angol forradalom története.</i> I. Károly haláláig. Fordította dr. Fésüs György. 2 frt. Diszkötésben 3 frt.	
György Endre. <i>Angol államférjak és szónokok</i> , a jelenkorból, élet- és jellemrajzokban. Szónoklati mutatóványokkal. 4 frt.	
Gyulai Pál. <i>Emlékbeszédek.</i> — Kazinczy Ferencz. — Pákh Albert. — b. Eötvös József. — Kriza János. — Szigligeti Ede. — b. Kemény Zsigmond. — gr. Széchenyi utolsó évei. — b. Jósika Miklós. — Mészáros Lázár. — Kossuth levele Deák halálakor. — A Vasárnapi Ujság 25-ik évfordulóján 2 frt.	
Horváth Mihály. <i>Magyarország történelme.</i> Az új dolgozat második bővített kiadása. 1—8. kötet, összesen 281 iv, nagy 8-rét. Diszkiadásban 30 frt.	
Kerékyártó Árpád. <i>Magyarország történetének kézikönyve.</i> Hét kötet 8 frt. Kötve 12 frt.	
— <i>Hazánk évlappjai.</i> Magyarország történetének kortani átnézete 884—1849. 5 frt.	
Lázár Gyula. <i>Az ozmán uralom története</i> Európában. A török nemzet őstörténetétől egész a jelenkorig. Két kötet 4 frt.	
Lieber Dr. <i>Polgári szabadság és önkormányzat.</i> Szabadon magyarítá Scholz Victor és Vajda János. 1 frt 40 kr.	
Mackenzie Wallace. D. <i>Russia</i> az orosz birodalom ismertetése. Angolból fordította Szentkirályi Móricz. A befolyó jövedelem a magyar írók segély-egylete javára fordítatik. Két kötet. 4 frt.	
Mangold Lajos. <i>Világtörténelem.</i> Dr. Müller Dávid kézikönyve nyomán. Első kötet. <i>Okor.</i> 3 frt.	
Mikes Kelemen <i>Törökországi levelei.</i> A szerző saját kéziratából életrajzi értekezéssel közli Toldy Ferencz. Két kötet. Kötve 3 frt.	
Mommsen Tivadar. <i>A rómaiak története.</i> A Magyar Tudományos Akadémia megbizásából fordította Toldy István. Nyolcz kötet 16 frt.	
Pap Dénes. <i>Okmánytár</i> Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1818—1849. Két kötet 6 frt 60 kr.	
Salamon Ferencz. <i>Az első Zrinyiek.</i> 3 frt. Diszkötésben 4 frt.	
<i>Széchenyi István gróf munkái.</i> Korszerű kivonatban. Második kiadás. Három kötet. Füze 5 frt.	
Szilágyi Sándor. <i>Vértanúk a magyar történetből.</i> Történeti tanulmányok 2 frt 50 kr.	
— <i>Erdélyország története, tekintettel művelődésére.</i> Két kötet. Czimképes kiadás. 4 frt Diszkötésben 6 frt.	
Tankó János. <i>A forradalmak kora</i> és az újabb állami alakulások 2 frt.	
Teleky Domokos gr. <i>A székely határórség története.</i> A szerző hátrahagyott kéziratából közzétette Szabó Károly 2 frt.	
Weber György. <i>A világtörténet tankönyve.</i> Tekintettel a műveltségre, irodalomra és vallásra. A XI. kiadás után magyarítva. Öt kötet 10 frt.	

